

ΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΝΥΣΟΣ

Ἰωάννη Θεοφιλάδη Μημόσου

Μεταξὺ τῶν θεῶν τοῦ Ἐλευσινιακοῦ μυστικοῦ κύκλου συνήθως καταλέγεται καὶ ὁ Διόνυσος, ὁ ὁποῖος συχνάκις ἀποκαλεῖται καὶ πάρεδρος τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος. Τὴν σχεδὸν γενικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν ἀπηγεῖ καὶ ὁ ἀείμνηστος ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ ἀφιερῶσας ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν ζωὴν του εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἐλευσινιακῶν προβλημάτων, ἀρχαιολογικῶν, φιλολογικῶν καὶ θρησκευτικῶν, ὅταν τὸ 1924 ἔγραφεν ὅτι «ὁ Διόνυσος ὡς ἀγροτικὸς καὶ ὀργιαστικὸς θεὸς συνεδέετο στενῶς πρὸς τὰς Ἐλευσινιακὰς θεὰς καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐλατρεύετο καὶ οὗτος ἐν Ἐλευσίνι»¹. Ἦδη ὁ P. FOUCART πολὺ πρὸ τοῦ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ εἶχε διδάξει ὅτι «Dionysos est aussi ancien à Éleusis que Déméter et dès l'origine il forma avec elle un couple étroitement uni»². Παρασυρόμενος ὑπὸ τῆς θεωρίας του περὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς προελεύσεως τῆς μυστηριακῆς λατρείας τῆς Ἐλευσίνος καὶ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ μυστήρια τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Ὀσίριδος, ὁ FOUCART ἐβεβαίωσεν ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῆς ἐποπτείας καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐξ ἴσου σπουδαῖος πρὸς τὴν Δήμητρα εἰς τὴν Ἐλευσίνα.

Νεώτεροι ἐρευνηταὶ ἀπέδειξαν ὡς ἀστήρικτον τὴν θεωρίαν τῆς Αἰγυπτιακῆς προελεύσεως³, ἐν τούτοις ὅμως ἐδέχθησαν καὶ ὑπεστήριξαν τὴν παρουσίαν τοῦ Διόνυσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνος. Ὁ CH. PICARD, π.χ., ὁ ὁποῖος πρῶτος ἀπέδειξε πλήρως τὸ ἀστήρικτον τῆς Αἰγυπτιακῆς προελεύσεως, ἐδίδαξεν, ὅτι ὁ Διόνυσος οὐ μόνον ἐλατρεύετο εἰς τὴν Ἐλευσίνα ἀλλὰ καὶ εἶχε πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν ἐποπτείαν, τὸ δὲ σύμβολόν του, ὁ φαλλός, ἦτο μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια ἀπετέλουν τὰ ἱερά· καὶ τὸν φαλλὸν ὑπαινίσσεται τὸ λεγόμενον «σύνθημα» τοῦ Κλήμεντος⁴. Τὸν ρόλον τοῦτον ἀρνεῖται κατηγορηματικῶς ὁ NOACK⁵ καὶ ἀμφισβητεῖ ὁ NILSSON⁶. Ὁ MAGNIEN ὅμως ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῶν ἐποπτικῶν καὶ τὸ σύμβολόν του, ὁ φαλλός, ἐπεδεικνύετο εἰς τοὺς μύστας μὲ τὸν «τεθερισμένον στάχυν», ὡς «τὸ θαυμαστὸν καὶ τελειότατον ἐποπτικὸν μυστήριον»⁷.

1 ΑΔ 8, 1923 (1925), σ. 173.

2 P. FOUCART, Le culte de Dionysos en Attique, σ. 44.

3 Ὅρα Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑ, Ἡ προέλευσις τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας, Γέρας Ἀ. Κεραμοπούλλου, σ. 42-53.

4 CH. PICARD, RHR 95, 1927, σ. 234 ἐξ. καὶ 100, 1929, σ. 50 ἐξ. Rev. Hist. 1931, σ. 22 καὶ 71. BCH 55, 1931, σ. 28 ἐξ. Ὅρα καὶ ALFRED LOISY, Les Mystères païens et le mystère Chrétien, σ. 81, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει εἰς Διονυσιακὴν ἐπίδρασιν τὰ χθόνια στοιχεῖα τὰ

ἀπαντόμενα εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνος.

5 F. NOACK, Eleusis, die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes, 1927, σ. 231 ὑποσ. 1.

6 M. P. NILSSON, AFRW 32, 1935, σ. 100 ἐξ.

7 V. MAGNIEN, Les mystères d'Éleusis, ἐκδ. 2, σ. 235. TERTULLIANUS, Valent. I. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Φιλοσοφούμενα, V 38. Ὅρα καὶ Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ, Μαρτυρίαι Χριστιανῶν συγγραφέων διὰ τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1958-1959, σ. 41-44.

Ἡ γνώμη αὕτη περὶ τῆς διεισδύσεως τοῦ Διονύσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίως ἐστηρίχθη εἰς δεδομένα σταχυολογηθέντα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ ἀπὸ διασωθέντα ἔργα τέχνης ἰδίᾳ τῆς 4^{ης} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος. Σκοπὸς τῆς μελέτης μας εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν δύο τούτων πηγῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν δεδομένων καὶ ἡ κατὰ τὸ δυνατόν λύσις τοῦ προβλήματος τοῦ σχετιζομένου πρὸς τὴν συμμετοχὴν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης.

Α'. ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸ πρόβλημά μας, εἶναι ἐλάχισται.

1. Τὴν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν εὐρίσκομεν εἰς τὸν Πίνδαρον καὶ εἰς τὸν ἐπίνικόν του πρὸς τιμὴν τοῦ Θηβαίου Στρεψιάδη, ὁ ὁποῖος ἀνεδείχθη νικητῆς εἰς τὸ παγκράτιον κατὰ τὰ Ἴσθμια (Ἴσθμ. 7, 1 ἐξ.):

*Τίτι τῶν πάρος, ᾧ μάκαιρα Θήβα,
καλεῖν ἐπιχωρίων μάλιστα θυμὸν τεὸν
εὐφρανας; ἢ ῥα χαλκοκρότου πάρεδρον
Δαμάτερος ἀνίκ' εὐρυχαίταν
ἄντειλας Διόνυσον; ἢ χρυσῶ μεσονύκτιον νί-
φοντα δεξαμένα τὸν φέροτατον θεῶν.*

2. Τὸ ἐπίθετον «πάρεδρος» ἐπαναλαμβάνει καὶ Ἀριστείδης ὁ ρήτωρ: *Κήρυκες δὲ καὶ Εὐμολπίδαι πάρεδρον Ἐλευσινίαις αὐτόν (τὸν Διόνυσον) ἐστήσαντο καρπῶν ἔφορον καὶ τροφῆς ἀνθρώποις (IV-Διόνυσος-10).*

3. Εἰς τὸν ὕμνον του πρὸς τὴν Δήμητρα ὁ Καλλίμαχος, στ. 70 καὶ ἐξ., γράφει:

*καὶ γὰρ τᾷ Δάματρι συνωργίσθη Διόνυσος·
Τόσσα Διόνυσον γὰρ ἃ καὶ Δάματρα χαλέπτει.*

4. Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους εἰς Βατράχους στ. 338, ἀναφέρει: *Θύουσι γὰρ ἐν τοῖς μυστηρίοις τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Δήμητρος τὸν χοῖρον διότι λυμαντικός ἐστὶ ἀμφοτέρων.* Ἐπίσης εἰς στ. 326 σχολιάζει: *Μία τῶν μυστηρίων ἐστὶν ἡ εἰκὴς ἐν ἣ τὸν Ἴακχον ἐξάγουσιν.... συνίδρυνται τῇ Δήμητρὶ ὁ Διόνυσος. Εἰσὶν γοῦν οἱ φασὶ Περσεφόνης αὐτὸν εἶναι, οἱ δὲ τῇ Δήμητρὶ συγγενέσθαι, ἄλλοι δ' ἕτερον Διόνυσον εἶναι τὸν Ἴακχον, οἱ δὲ τὸν αὐτόν.*

5. Ὁ Ἰππόλυτος εἰς τὰ Φιλοσοφούμενά του λέγει: *πρὸ τῆς Κελεοῦ καὶ Τριπτολέμου καὶ Δήμητρος καὶ Διονύσου ἐν Ἐλευσίνι τελετῆς (V 20 edit. Cruice).*

6. Ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος ἐν λ. Ἰακχα καὶ Ἰαχαι ὀρίζει: *χωρίον... ἐν ᾧ τὰ μικρὰ μυστήρια ἐπιτελεῖται, μίμημα τῶν περὶ τὸν Διόνυσον.*

Ἐκτὸς τῆς πρώτης, αἱ λοιπαὶ μαρτυρίαι ἀνάγονται εἰς ὑστέρους χρόνους. Ὁ Καλλίμαχος ἤκμασεν εἰς τοὺς χρόνους Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου 285-247 π.Χ. Ὁ Ἀριστείδης ἐξεφώνησε τὸν Ἐλευσίνιον λόγον του μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Κοστοβόκων

καταστροφήν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας τὸ 170 μ.Χ.¹ Ἰππόλυτος, ὁ συγγραφεὺς τῶν Φιλοσοφουμένων, συνέγραψε περὶ τὸ 130 μ.Χ. τὸν «Λαβύρινθον ἢ Ἐλεγχον κατὰ πασῶν αἰρέσεων», τὰ πρῶτα πέντε βιβλία τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τὰ Φιλοσοφούμενα. Τὰ σχόλια τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφάνους συνεκέντρωσεν ὁ Φαινὸς καὶ ὁ Σύμμαχος. Ἐκ τούτων ὁ δεῦτερος ἤκμασε περὶ τὸ 100 μ.Χ. καὶ ὁ πρῶτος κάπως βραδύτερον. Ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος εἶναι ἀκόμη νεώτερος, ἴσως δ' ἀνήκει εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Αἱ περισσότεραι μαρτυρίαι, εἰμὴ ἡ ὁλότης των, ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν πρὸ τῆς ὁποίας τὸ τυπικὸν τῆς Ἐλευσίνας εἶχεν ἤδη ἀποκρυσταλλωθῆ καὶ εἰσαγωγὴ νέων δοξασιῶν καὶ θεῶν ἦτο ἀδύνατος. Ἡ ἀξία τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας ἔκειτο εἰς τὸ ὅτι ἡ λατρεία ἐκείνη, διδαχθεῖσα εἰς τοὺς θνητοὺς ὑπ' αὐτῆς τῆς Δήμητρος, παρεδίδοτο ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν ἰδίᾳ τῶν Εὐμολπιδῶν, οἱ ὁποῖοι ζηλοτύπως ἐπέβαλλον τὰ πάτρια. Προσθῆκαι εἰς τὴν λατρείαν αὐτὴν εἰς χρόνους ὑστέρους ἀποκλείονται. Πρὸς τούτοις αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων εἶναι πολὺ ὀλίγαι, ἀκόμη δὲ καὶ ἐν τῇ ὁλότητί των δὲν εἶναι ἀρκεταὶ διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο εἷς τῶν θεῶν τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐλευσίνας. Προφανῶς δύνανται νὰ ἐξηγηθῶν διαφόρως.

1. Ἡ ἀρχαιότερα καὶ σπουδαιότερα βεβαίως πληροφορία εἶναι ἡ τοῦ Πινδάρου. Δυστυχῶς ὁ χρόνος τῆς συνθέσεως τοῦ ἐπινίκου του δὲν δύναται νὰ ὀρισθῆ ἐπακριβῶς καὶ ἄλλοι μὲν ἐδίδαξαν ὅτι ἐποιήθη πρὸ τῶν Περσικῶν περὶ τὸ 502 π.Χ. (HEYNE, THIERSCH, BERGK), ἄλλοι δὲ πολὺ μετὰ τὰ Περσικά, περὶ τὸ 456 π.Χ. (SCHRÖDER, WILAMOWITZ). Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐπιθέτου πρὸ τῆς χρονολογίας τοῦ ἐπινίκου καὶ φαίνεται ὅτι ὁ Πίνδαρος πρῶτος ἐκάλεσε τὸν Διόνυσον πάρεδρον τῆς Δήμητρος. Γενικῶς ὑποτίθεται ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο πάρεδρος τῆς Δήμητρος εἰς τὴν Ἐλευσίνα καὶ εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν της. Εἶναι ἀρὰ γε ἡ ἐκδοχὴ αὕτη ἢ μόνη δυνατὴ ἢ καὶ πιθανή; Ὁ ποιητὴς δὲν προσδιορίζει εἰς ποίαν πόλιν ὁ Διόνυσος ἦτο πάρεδρος τῆς Δήμητρος. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὁ Διόνυσος ἐθεωρεῖτο πάρεδρος τῆς Δήμητρος οὐχὶ εἰς τὴν Ἐλευσίνα ἀλλ' εἰς ἄλλην πόλιν;

Κατὰ τὴν Ἀθηναϊκὴν παράδοσιν ἡ Δημήτηρ καὶ ὁ Διόνυσος ἤλθον εἰς τὴν Ἀττικὴν ἀπὸ ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλληνικῆς γῆς. Ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ ὁποῖος, πιστεύω, ἀπηχεῖ τὴν Ἀθηναϊκὴν παράδοσιν, λέγει: *Ἐριχθονίου... ἀποθανόντος... Πανδίων ἐβασίλευεν, ἐφ' οὗ Δημήτηρ καὶ Διόνυσος εἰς τὴν Ἀττικὴν ἤλθον· ἀλλὰ Δήμητρα μὲν Κελεὸς εἰς τὴν Ἐλευσίνα ὑπεδέξατο, Διόνυσον δὲ Ἰκάριος*². Φαίνεται ὅτι ὁ Διόνυσος δὲν ἐγκατεστάθη τότε εἰς Ἀθήνας, ὡς ἡ Δημήτηρ εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Κατὰ νεωτέραν, ἐπικρατήσαντα παράδοσιν, ἐξ Ἐλευθερῶν ὁ Πήγασος: *Ἀθηναίους τὸν θεόν (Διόνυσον) ἐσήγαγε. Ἐκ τῆς πόλεως δ' ἐκείνης τὸ ξόανον (τοῦ Διονύσου)... Ἀθηναίους ἐκομίσθη τὸ ἀρχαῖον· τὸ δὲ ἐν Ἐλευθεραῖς ἐφ' ἡμῶν ἐς μίμησιν ἐκείνου πεποιήται*³. Τὴν εἰσαγωγὴν ταύτην τοῦ θεοῦ ἀναφέρει καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἀχαρν. στ. 243),

1 Τελευταίως J. H. OLIVER, *The Sacred Gerusia*, *Hesperia*, Supplement VI, σ. 28. Ὅρα καὶ von PREMERSSTEIN εἰς *Klio* 12, 1912, σ. 145 ἐξ.

2 ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ III 14, 7.

3 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 2, 5 καὶ 38, 8.

ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι: Ἀθηναῖοι οὐκ ἐδέξαντο μετὰ τιμῆς τὸν θεὸν καὶ διὰ τοῦτο μὴνίσαντος... τοῦ θεοῦ, νόσος κατέσκηφεν εἰς τὰ αἰδοῖα τῶν ἀνδρῶν, ... ὡς δὲ ἀπέϊπον πρὸς τὴν νόσον..., ἀπεστάλησαν θεωροὶ μετὰ σπουδῆς, οἳ δὴ ἐπανελθόντες ἔφασαν ἴασιν ταύτην εἶναι μόνην, εἰ διὰ τιμῆς ἀπάσης ἄγοιεν τὸν θεόν. Πεισθέντες οὖν τοῖς ἠγγελλμένοις οἳ Ἀθηναῖοι φαλλοὺς ἰδία τε καὶ δημοσίᾳ κατεσκεύασαν. Ἔως ὅτου πεισθοῦν οἳ Ἀθηναῖοι, φαίνεται, ὅτι τὸ ξόανον ἐξενίσθη εἰς μικρὸν παρὰ τὴν Ἀκαδημίαν ναόν, ἐκεῖθεν δὲ διὰ τιμῆς ἀπάσης ἦχθη εἰς Ἀθήνας.

Τὴν ἔλευσιν τοῦ Διονύσου καὶ τὴν ἐγκατάστασίν του ταύτην οἳ Ἀθηναῖοι ἐτησίως ἐώρταζον κατὰ τὰ Διονύσια τὰ ἐν ἄστει ἢ Διονύσια τὰ μεγάλα. Τὴν ὀγδόην Ἐλαφηβολιῶνος, τὴν πρώτην δηλαδὴ ἡμέραν τῆς ἑορτῆς¹, μετέφερον ἐν πομπῇ τὸ ξόανον τοῦ θεοῦ ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ ἄστει ναοῦ του εἰς τὸ παρὰ τὴν Ἀκαδημίαν ἱερόν, ὅπου τὸ πρῶτον ἐφιλοξενήθη: *Ναὸς οὐ μέγας ἐστίν*, σημειώνει ὁ Παυσανίας, *ἐς ὃν τοῦ Διονύσου τοῦ Ἐλευθερέως τὸ ἄγαλμα ἀνὰ πᾶν ἔτος κομίζουσιν ἐν τεταγμέναις ἡμέραις*². Ἐκεῖ ἐτοποθετεῖτο πλησίον χαμηλοῦ καὶ ἴσως ὑπογείου βωμοῦ³, γνωστοῦ ὡς ἐσχάρα, θυσίαι προσεφέροντο καὶ ἦδοντο ὕμνοι: *Ἐμοὶ γένοιτο τὸν Ἀττικὸν αἰεὶ στέφουσαι κισσὸν καὶ τὸν ἐπ' ἐσχάρας ὕμνησαι κατ' ἔτος Διόνυσον*, εὔχεται ὁ Ψευδο-Μένανδρος τοῦ Ἀλκίφρονος⁴. Εἰς τὴν πομπὴν μέρος σπουδαῖον ἐλάμβανον οἳ Ἐφηβοὶ καὶ εἰς τὰς ἐφηβικὰς ἐπιγραφὰς εὐρίσκομεν διαφωτιστικὰς πληροφορίας διὰ τὴν ἑορτήν. Βεβαίως πολλὴ εὐθυμία, ἐνισχυομένη ὑπὸ οἰνοποσίας, ἐχαρακτήριζε τὴν πομπήν. *Ὅποτε ἦκοι Διονύσια*, ἀναφέρει ὁ Φιλόστρατος, *καὶ κατὰ τὴν Ἀκαδημίαν τὸ τοῦ Διονύσου ἔδος, ἐν Κεραμεικῷ ποιῶν* (Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς) *ἀστὺς ὁμοίως καὶ ξένους κατακειμένους ἐπὶ σιβάδων κιττοῦ*⁵.

Τὸ ἐσπέρας, καὶ ὑπὸ τὸ φῶς δάδων, τὸ ξόανον ἐφέρετο καὶ πάλιν ἐν πομπῇ καὶ εὐθυμίᾳ εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸ θέατρον διὰ τὸ λοιπὸν μέρος τῆς ἑορτῆς: *Εἰσῆγαγον δὲ καὶ τὸν Διόνυσον ἀπὸ τῆς ἐσχάρας εἰς τὸ θέατρον μετὰ φωτός*, ἀναφέρει σαφῶς ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 123-122 π.Χ.⁶

Κατὰ πανηγυρικὸν τρόπον ἐωρτάζετο ἐπίσης καὶ ἡ ἐτησία ἐπάνοδος τῆς Δήμητρος εἰς τὰς Ἀθήνας, ἢ συμβολικῶς εἰκονιζομένη ὑπὸ τῆς κομιδῆς τῶν ἱερῶν. Τὸ ὅτι οἳ Ἀθηναῖοι ἐπίστευον ὅτι ὑπεδέχοντο αὐτὴν τὴν θεάν, ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῆς προτάσεως πολίτου, παραμείναντος ἀγνώστου, ὅπως ὑποδέχονται Δημήτριον τὸν Πολιορκητὴν, *δοάκις ἂν ἀφίκηται, τοῖς Δήμητρος καὶ Διονύσου ξενισμοῖς*⁷. Τὸ ὅτι ἐπίστευον ὅτι ὑπεδέχοντο τὴν Δήμητρα μόνην, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν Περσεφόνην, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου. Τὸ Ἐλευσίνιον, εἰς τὴν βορειοδυτικὴν κλιτὸν τῆς

¹ Διὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς, ὄρα Sir ARTHUR PICKARD-CAMBRIDGE, *The Dramatic Festivals of Athens*, 1953, σ. 63-64 καὶ J. T. ALLEN, *On the Program of the City Dionysia during the Peloponnesian War*, University of California Press, 1938. Διὰ τὴν ἑορτήν τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ξοάνου ὄρα P. FOUCART, *Le culte de Dionysos en Attique*, κεφ. IX, E. PFUHL, *De Atheniensium pompis sacris*, σ. 77 ἔξ. M. P. NILSSON, *JdI* 31, 1916, σ. 309 ἔξ. L. DEUBNER, *Attische Feste*, σ. 139, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

² ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 29, 2.

³ Ὅρα τὸν βωμὸν-ἐσχάραν τῆς Ἐλευσίνος εἰς Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, *Ὁδηγὸν Ἐλευσίνος*, 1934, σ. 29 καὶ εἰκ. 14.

⁴ ΑΛΚΙΦΡΩΝ 4 18, 16 (Schepers).

⁵ Βίοι Σοφιστῶν, 2, 1, 3 (p. 235/236).

⁶ IG II 1², 1006. Ὅρα καὶ IG II 1², 1008, 1028, 1011, κλπ.

⁷ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Δημήτριος* 12, 1.

Ἀκροπόλεως¹, ἦτο τὸ ἱερόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγκατέστησαν τὴν θεάν. Τὸν Διόνυσον βεβαίως καθίδρυσαν εἰς τὸ ἀρχαιότατον ἱερόν καὶ ἀγιώτατον τὸ ἐν Λίμναις². Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου³. Εἴτε ὁμοῦς τὸ θέσομεν πρὸς Νότον τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ DÖRRFELD καὶ ὡς δέχονται οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτόν, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶμαι καὶ ἐγώ, εἴτε εἰς τὴν νοτίαν κλιτὴν τῆς Ἀκροπόλεως παρὰ τὸ Διονυσιακὸν θέατρον, τὰ ἀφιερωθέντα εἰς τὰς ἄλλοθεν εἰσαχθεῖσας θεότητας ἱερά δὲν ἀπείχον πολὺ τὸ ἐν ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ἡ παράδοσις ὑποδεικνύει πρῶτον ὅτι ἡ Δημήτηρ ἐγένετο δεκτὴ καὶ καθιδρῦθη εἰς Ἀθήνας καὶ κατόπιν ὁ Διόνυσος⁴. Πότε ἐγένετο ἡ «εἰσαγωγή» Διονύσου τοῦ Ἐλευθερέως εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ πότε ἡ ἔτησία εἰς τὸν παρὰ τὴν Ἀκαδημίαν ναὸν ἐπίσκεψις τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ. Ὁ VOLLGRAFF ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ «εἰσαγωγή» ἐκείνη ἐγένετο τὸ 420 π.Χ. κατὰ τὸ διάστημα τῆς εἰρήνης τοῦ Νικίου⁵. Ὁ ἰσχυρισμὸς του αὐτὸς δὲν εὔρεν ὁπαδοὺς καὶ γενικῶς πιστεύεται ὅτι κατὰ τὴν 6^{ην} π.Χ. ἑκατονταετηρίδα καὶ πιθανῶς κατὰ τοὺς πεισιστρατεῖους χρόνους ἐπεβλήθη ἡ «πομπή» του πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν⁶. Τὴν θεὰν καθίδρυσαν εἰς τὸ Ἐλευσίνιον· βραδύτερον οὐχὶ μακρὰν αὐτῆς, παρ' αὐτὴν δύναται τις νὰ εἴπῃ, καθίδρυσαν τὸν Διόνυσον, ὁ ὁποῖος οὕτως ἐγένετο πάρεδρος τῆς Δήμητρος, —εἰς τὰς Ἀθήνας ὁμοῦς καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Πιστεύω ὅτι τὴν ἐγκατάστασιν καὶ γειτονίαν αὐτὴν εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ Πίνδαρος, ὅτε ἐποίει τὸν ἐπίνικόν του, τὴν ἐγκατάστασιν Θηβαίου θεοῦ εἰς τὸ «δαιμόνιον πτολίεθρον, τὸ ἔρεισμα τῆς Ἑλλάδος», ἡ δόξα τοῦ ὁποίου τόσον τὸν εἶχε θαμβώσει.

Πρέπει νὰ σημειώσωμεν πρὸς τούτους, ὅτι τὰ Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας ἦσαν κοινὰ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Ἐὰν ὁ Πίνδαρος ἀνεφέρετο εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν

1 Ἡ θέσις τοῦ Ἐλευσινίου ὠρίσθη τελικῶς ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς, προεξάρχοντος τοῦ συναδέλφου HOMER A. THOMPSON, ἀκριβῶς ὅπου τὸ ἀνέφερεν ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 14, 1-4. T. L. SHEAR, *Hesperia* 8, 1939, σ. 207 ἐξ. καὶ 9, 1940, σ. 368. E. VANDERPOOL, *Hesperia* 18, 1949, σ. 134. L. H. JEFFERY, *Hesperia* 17, 1948, σ. 86 ἐξ. R. E. WYCHERLEY, *Athenian Agora III, Testimonia*, σ. 74-85 ἀρ. 191-228 καὶ HOMER A. THOMPSON, *Activities in the Athenian Agora*, 1959, *Hesperia* 29, 1960, σ. 334-338.

2 ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, Κατὰ Νεαίρας 76. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ II 15.

3 Ὅρα PICKARD-CAMBRIDGE, ἔ.ά. σ. 19-22, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

4 Ἦδη εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Ἐλευσίνος ἔπαυσαν ἐπὶ τοσοῦτον... ὡς Ἐλευσίνιους εἰς τὰ ἄλλα, Ἀθηναίων κατηκόους ὄντας ἰδίᾳ τελεῖν τὴν τελετήν. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 38, 3. Εἰς Μυκηναϊκοὺς χρόνους ἐπίσης, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐμνήθησαν εἰς τὰ Μυστήρια ὁ Ἡρακλῆς καὶ οἱ Διόσκουροι: ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Ἡσέως 33. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Ἐλ-

ληνικά VI 3. ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΣ εἰς Ἀριστοφάνους Πλοῦτον, στ. 1013. Ὁ ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ μαρτυρεῖ ὅτι τὰ Μυστήρια ἐξηκολούθουν νὰ τελῶνται καὶ κατὰ τὴν Σολωνεῖον περίοδον: ἡ γὰρ βουλή—λέγει εἰς τὸν περὶ Μυστηρίων λόγον του, 111—ἐκεῖ (δηλ. Ἐλευσίνιον) καθεδεῖσθαι ἐμεῖλε κατὰ τὸν Σόλωνος νόμον, ὅς κελεύει τῇ ὑστεραίᾳ τῶν μυστηρίων ἔδραν ποιεῖν ἐν τῷ Ἐλευσίνιῳ. Ἡ ἑορτὴ τοῦ Διονύσου φαίνεται ὅτι ἀνάγεται εἰς Πεισιστρατεῖους χρόνους.

5 AM 32, 1907, σ. 567 ἐξ.

6 P. FOUCART, ἔ.ά. κεφ. IX. L. DEUBNER, ἔ.ά. σ. 139. PICKARD-CAMBRIDGE, ἔ.ά. σ. 56. Ἡ μεταγενεστέρη χρονολογία τῆς ἑορτῆς αὐτῆς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἄρχων ἐπώνυμος καὶ οὐχὶ ὁ ἄρχων βασιλεὺς τὴν διηύθυνεν ἂν καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὁ βασιλεὺς φαίνεται ὅτι ἐλάμβανε μέρος εἰς αὐτήν. Ἡ γνώμη τῶν ἐπιστημόνων σχετικῶς πρὸς τὴν εἰσαγωγήν καὶ τὴν πομπὴν τῶν Διονυσίων τῶν ἐν ἄστει δὲν εἶναι ὁμόφωνος. Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι πρόκειται περὶ διαφόρων καὶ ἀνεξαρτήτων πομπῶν, ἄλλοι πάλιν δέχονται ὅτι ἦσαν μία καὶ μόνη. Διὰ τὸ πρόβλημα ὅρα PICKARD-CAMBRIDGE, ἔ.ά. σ. 53-61.

λατρείαν θὰ ἀπεκάλει ἴσως τὸν Διόνυσον πάρεδρον τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἢ πάρεδρον τῶν θεῶν, πρῶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔκαμε. Ἡ Δημήτηρ μόνη ἄνευ τῆς Κόρης ἐγένετο ὑποκείμενον ἐτησίας ὑποδοχῆς, ὡς καὶ ὁ Διόνυσος, εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ τὴν Δήμητρα μόνην, ὡς τὸν Διόνυσον, καθίδρουν οἱ Ἀθηναῖοι ἐτησίως εἰς τὸ ἱερόν της, τὸ ὁποῖον δὲν ἀπείχε πολὺ τοῦ ἱεροῦ τοῦ υἱοῦ τῆς Σεμέλης. Νομίζω ὅτι ὅλαι αἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπεκάλει τὸν Διόνυσον πάρεδρον τῆς Δήμητρος, διότι ὁ θεὸς εἰσήχθη εἰς τὰς Ἀθήνας ὡς καὶ ἡ Δημήτηρ καὶ καθιδρούθη, ὡς ἐκείνη, εἰς περιοχὴν κειμένην πλησίον τοῦ Ἐλευσινίου.

Ἐνισχυτικὴ, πιστεύω, τῆς γνώμης μου αὐτῆς εἶναι καὶ παράστασις ἐπὶ Ἀθηναϊκῶν τετραδράχμων, τῆς σειρᾶς Ἀνδρέα-Χαριναύτου, τῆς 2^ας π.Χ. ἑκατονταετηρίδος. Παρὰ τὴν γλαῦκα, ὡς σύμβολον τοῦ ἄρχοντος, ἀπεικονίσθη ὁ Διόνυσος, καθήμενος εἰς θρόνον καὶ κρατῶν δύο δᾶδας, παρ' αὐτὸν δὲ ἰσταμένη ἡ Δημήτηρ κρατοῦσα ὁμοίως δᾶδας¹. Εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν ἀσφαλῶς ἔχομεν Διόνυσον τὸν πάρεδρον τῆς Δήμητρος. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἡ παράστασις αὕτη ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν; Ἐὰν εἰς τὸ νόμισμα τοῦτο ἀπεικονίζοντο αἱ Ἐλευσινιακαὶ κύριαι θεότητες θὰ ἔπρεπε νὰ παρίστατο καὶ ἡ Περσεφόνη. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁ Διόνυσος κρατεῖ δᾶδας καὶ κάθηται ἐπὶ θρόνου, ἐν ᾧ ἡ Δημήτηρ ἰσταται. Ἡ παράστασις τοῦ Διονύσου ἐνθρόνου βεβαίως συμφωνεῖ μὲ τὴν ἔπωνυμίαν του ὡς παρᾶδρον, ἀλλὰ τότε δὲν θὰ ἔπρεπε καὶ ἡ Δημήτηρ νὰ ἀπεικονίζετο ἐπὶ θρόνου; Ποία δὲ εἶναι ἡ σημασία τῶν δᾶδων τοῦ Διονύσου; Διόνυσος φέρων δᾶδας δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν, οὔτε ὡς μύστης, ὅποτε θὰ ἔφερε τὸν βᾶκχον ἢ καὶ τὸν θύρσον του ἀκόμη², οὔτε ὡς λατρευόμενος θεός.

1 British Museum Catalogue of Greek Coins, Attica - Megaris - Aegina, σ. 35-36 καὶ ἀρ. 320 καὶ 321. Ὅρα καὶ I. N. ΣΒΟΡΩΝΟΝ, Les Monnaies d'Athènes, πίν. 62, 1-14 καὶ σ. XI. Κατὰ τὸν ΣΒΟΡΩΝΟΝ ἡ καθημένη μορφή εἶναι ἡ Δημήτηρ, παρὰ τὴν ὁποῖαν ἰσταται ἡ Κόρη. Κατὰ τὸν ΒΕΥΛῆ οὐχὶ ἡ Δημήτηρ ἀλλ' ὁ Διόνυσος κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ παρ' αὐτὸν ἰσταται ἡ Δημήτηρ. Ὁ HEAD δὲν ὀνομάζει τὴν ἐπὶ τοῦ θρόνου καθημένην μορφήν, ἀναγνωρίζει ὁμοίως τὴν Δήμητρα εἰς τὴν ἰσταμένην παρὰ τὸν θρόνον θεάν (ΒΕΥΛῆ, Les Monnaies d'Athènes, σ. 202-205 καὶ M. L. ΚΑΜΒΑΝΙΣ, BCH 56, 1932, σ. 55). Νομίζω ὅτι ἡ καθημένη μορφή καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν εἰκονιζομένων ὑπὸ τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ (σειρᾶς ΑΝΔΡΕΑ-ΧΑΡΙΝΑΥΤΗ) εἶναι ὁ Διόνυσος.

Ἡ θέσις τῶν ποδῶν τοῦ καθημένου θεοῦ, ἡ διακρινόμενη ἰδίᾳ εἰς τὸ ἐν Κοπεγγάγῃ τετράδραχμον (ΣΒΟΡΩΝΟΥ πίν. 62, 1), αἱ περὶ αὐτοὺς πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος (προφανῶς ἱματίου) καὶ ἡ παρυφή του, ἡ ὁποία φαίνεται ὑπεράνω τῶν ἀστραγάλων, νομίζω ὅτι ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν ἔχομεν παράστασιν γυναικείου ἀγάλματος ἢ γυναικείας μορφῆς, διότι κατὰ κανόνα εἰς τὴν περίπτωσιν ἀναπαραστάσεως γυναικὸς τὸ φέρεμα πυκνὸν καὶ πλατὺ καταπίπτει ὡς κύλινδρος εἰς τὴν βᾶσιν. (Ὅρα ἀκόμη καὶ τὰ ἐν Ἀθήναις τετράδραχμα—

ΣΒΟΡΩΝΟΥ, πίν. 62, 6 καὶ 9—διὰ τὴν θέσιν τῶν ποδῶν καὶ διὰ τὰς περὶ αὐτοὺς πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος, τὸ ὁποῖον μόνον ὡς ἱμάτιον εἶναι δυνατόν νὰ ἐκληφθῆ. Πρβλ. τὴν λεπτότητα τῶν ποδῶν εἰς τὸ ἐν Βερολίῳ παράδειγμα—ΣΒΟΡΩΝΟΥ, πίν. 62, 7.) Τὴν θέσιν τῶν ποδῶν καὶ τὴν διάταξιν τοῦ ἱματίου εὐρίσκομεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας ἐπὶ χαλκοῦ Ἀθηναϊκοῦ νομίσματος Ρωμαϊκῶν χρόνων (British Museum Catal., Attica κλπ., πίν. XVIII, 4. Ὅρα καὶ ΒΕΥΛῆ, ἔ.ἀ. σ. 396). Καθήμενος ἐπὶ θρόνου Διόνυσος ἔπλασεν ὁ Ἀλκαμένης πιθανῶς κατὰ τὸν τύπον τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς (ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 20, 3. E. REISCH, Der Dionysos des Alkamenes, Branos Vindobonensis, σ. 1-23. A. FURTWÄNGLER, Meisterwerke d. griech. Plastik., σ. 741. ΒΕΥΛῆ, ἔ.ἀ. σ. 261-264. G. M. A. RICHTER, The Sculpture and Sculptors of the Greeks, [1950], σ. 238, εἰκ. 631). Ὁ χαρακτὴρ τοῦ νομίσματος ἀντὶ τῆς φιάλης καὶ τοῦ θύρσου ἔδωκεν εἰς τὸν θεὸν δᾶδα ἢ δᾶδας, διὰ νὰ ὀρίσῃ τὴν περίπτωσιν τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, τὴν ὁποῖαν συμβολίζει. Σημειωτέον ὅτι ὁ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ καλεῖ τὸ ἐκ τοῦ θεάτρου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν φερόμενον ἄγαλμα τοῦ Διονύσου ἔδος, ἦτοι ἄγαλμα θεοῦ καθημένου.

2 Ὅρα εἰκόνας 5, 7, 8, 11 καὶ 14.

διότι ως άλλος Πλούτων θὰ ἔφερε σκῆπτρον ἢ κέρας Ἀμαλθείας¹. Ἐὰν δεχθῶμεν τὰς θεωρίας τοῦ FOUCAULT καὶ τοῦ MAGNIEN καὶ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦτο ὁ κατ' ἔξοχὴν θεὸς τῆς ἐποπτείας, τότε θὰ παρίστατο κρατῶν σκῆπτρον, ἴσως δὲ καὶ τὰ ὑποτεθέντα ἐποπτικὰ σύμβολα, στάχυν ἢ καὶ φαλλόν. Βεβαίως ὁ Ἰακχος, τὸν ὁποῖον συνέχεον πρὸς τὸν Διόνυσον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ τετραδράχμου, ἔφερε δᾶδας². Ἀλλὰ νομίζω ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι νεαρὸς Ἰακχος-Διόνυσος θὰ ἐκάθητο ἐπὶ θρόνου, ἐν ᾧ ἡ μεγάλη θεὰ τῶν Μυστηρίων θὰ ἴστατο παρ' αὐτόν. Αἱ δᾶδες τοῦ ἐπὶ θρόνου καθημένου Διονύσου γίνονται ἀμέσως καταληπταὶ ὅταν συσχετισθοῦν πρὸς τὴν «εἰσαγωγὴν» τοῦ Διονύσου κατὰ τὰ μεγάλα Διονύσια: *Εἰσήγαγον δὲ καὶ τὸν Διόνυσον ἀπὸ τῆς ἐσχάρας εἰς τὸ θέατρον μετὰ φωτός*, μᾶς πληροφοροῦν αἱ ἐφηβικαὶ ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω. Ὁ θεὸς δηλαδὴ ἐφέρετο ἐκ τῆς Ἀκαδημίας εἰς τὸ θέατρον ὑπὸ τὸ φῶς δάδων. Συμβολικαὶ τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆς καὶ τῆς τελικῆς του ἐγκαταστάσεως εἰς τὰς Ἀθήνας εἶναι αἱ δᾶδες καὶ ὁ θρόνος τοῦ συμβόλου τοῦ νομίσματος. Ἡ Δημήτηρ παρεστάθη ἴσταμένη, διότι ἡ παραμονὴ τῆς εἰς τὰς Ἀθήνας δὲν ἦτο μόνιμος· διήρκει μόνον ἀπὸ τῆς 14^{ης} μέχρι τῆς 19^{ης} Βοηδρομιῶνος, ὁπότε τὰ ἱερὰ ἐπεστρέφοντο εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Ἡ παράστασις τοῦ νομίσματος μᾶς δίδει Διόνυσον τὸν πάρεδρον τῆς Δήμητρος εἰς τὰς Ἀθήνας οὐχὶ εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Πινδάρου ἀποδεικνύει τὴν παρουσίαν τοῦ Διονύσου ὡς λατρευομένου θεοῦ εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος.

2. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι οὐδεὶς τῶν κλασσικῶν συγγραφέων, τῶν συγχρόνων ἢ μεταγενεστέρων τοῦ Πινδάρου, ἀποκαλεῖ τὸν Διόνυσον πάρεδρον τῆς Δήμητρος. Οὔτε εἰς τὰς ἐπιγραφάς, εἰς τὰς ὁποίας τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ ἀναφέρεται τόσον συχνά, εὐρίσκεται ὁ τίτλος του αὐτός. Πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τὸ β' ἡμῖς τῆς 2^{ης} μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος καὶ εἰς τὸν Ἀριστείδην διὰ νὰ ἐπανεύρωμεν Διόνυσον τὸν πάρεδρον τῆς Δήμητρος. Καὶ ὁ ρήτωρ ἐκεῖνος ὑπερβάλλει τὸν Πίνδαρον ὅταν παρουσιάζῃ τὸν θεὸν ὡς πάρεδρον οὐχὶ τῆς Δήμητρος μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς Περσεφόνης καὶ ὅταν λέγῃ ὅτι *Κήρυκες καὶ Εὐμολπίδαι πάρεδρον Ἐλευσινίαις αὐτὸν ἐστήσαντο*. Προφανῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ Εὐμολπίδαι, οἱ μετὰ ζήλου ἐφαρμόζοντες τὰ πάτρια, θὰ εἰσηγοῦντο τὴν καινοτομίαν ταύτην. Πρὸς τούτοις εἰς τὸν Ἐλευσινίον του λόγον ὁ Ἀριστείδης δίδει συνοπτικὴν ἱστορίαν τῆς μυστικῆς λατρείας τῆς Δήμητρος ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς εἰς τὴν Ἐλευσίνα ὑπ' αὐτῆς τῆς θεᾶς μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Κοστοβόκων, μέχρι τῶν χρόνων του δηλαδὴ. Εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται ὁ Διόνυσος. Ἐὰν ὁ θεὸς ἐκεῖνος εἶχε γίνεαι δεκτὸς εἰς τὴν μυστικὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν ὡς ἰσότιμος τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἢ ὡς ὁ κατ' ἔξοχὴν θεὸς τῶν ἐποπτικῶν, ἀσφαλῶς καὶ τὸ γεγονὸς τοῦτο θὰ

1 Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λακρτείδου ὁ Πλούτων ἔχει σκῆπτρον ὡς ἡ Δημήτηρ. Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λυσιστρατίδου (εἰκ. 16) ἔχει ὡς σύμβολον κέρας Ἀμαλθείας ὡς καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κύλικος τοῦ Κόδρου εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον (εἰκ. 17).

2 Κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ: *ἐσελθόντων... εἰς τὴν πόλιν*

(Ἀθήνας)... πλησίον ναός ἐστι Δήμητρος' ἀγάλματα δὲ αὐτῆ τε καὶ ἡ παῖς καὶ δᾶδα ἔχων Ἰακχος (I 2, 4). Εἰς τὸν πίνακα τῆς Νυννίου, ὡς καὶ εἰς ἄλλας παραστάσεις ἐρευρομόρφων ἀγγείων, ὁ Ἰακχος ἐγράφη κρατῶν δᾶδας (δρα εἰκόνας 1, 8, 9 κλπ.). Ὁ ΒΕΥΛΕ, ἔ.ἀ., ἐδέχθη ὅτι ὁ Βάκχος-Ἰακχος παρεστάθη καθήμενος.

ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ρήτωρ ἐχρησιμοποίησε τὸ ἐπίθετον τοῦ Πινδάρου διὰ νὰ ἐξάγῃ τὸν *πολύτροπον καὶ παναρμόιον καὶ φιλόανθρωπον* θεὸν εἰς λόγον ρητορικὸν ὑπερβάλλοντα κατὰ πολὺ τὰ πράγματα. Αὐτὸς ὁ Ἀριστείδης ἄλλως τε (I 119, 5) ἀπεκάλεσε τὸν Ἐρεχθέα πάρεδρον τῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει θεῶν, διότι προφανῶς ὁ ἥρωας ἐκεῖνος ἐμερίζετο τὸν βωμὸν τοῦ Ποσειδῶνος εἰς τὸ Ἐρέχθειον καὶ ἦτο γείτων τῶν ἄλλων θεῶν καὶ ὄχι διότι μετεῖχε καὶ τῆς λατρείας τῶν. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ μαρτυρία τοῦ ρήτορος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποδεικτικὴ τῆς παρουσίας τοῦ Διονύσου μεταξὺ τῶν λατρευομένων θεῶν τῆς μυστικῆς λατρείας τῆς Ἐλευσίως.

3. Οἱ στίχοι τοῦ Καλλιμάχου εἶναι δυνατόν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς παρουσίας τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Ἀλλὰ τὰ Μυστήρια ἦσαν κοινὰ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης καὶ ὁ ἀποκλεισμός τῆς Περσεφόνης ὑποδεικνύει ὅτι οἱ στίχοι πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν διαφόρως. Ὁ ποιητὴς ἐρμηνεύει τὸν πρῶτον διὰ τοῦ δευτέρου τοῦ στίχου. Ὁ Διόνυσος «συνωργίσθη» διότι: τόσα κακὰ τὸν βαρύνουν ὅσα βαρύνουν καὶ τὴν Δήμητρα. Τὰ κακὰ αὐτὰ τοῦ Διονύσου ἐπεξηγεῖ ὁ Πλούταρχος ὅταν εἰς τὴν περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσιρίδος πραγματείαν του (σ. 360 F) γράφει: *φυγαί τε Διονύσου καὶ πλάνας Δήμητρος οὐδὲν ἀπολείπουσι τῶν Ὀσιριακῶν καὶ Τυφωρικῶν... ὅσα τε μυστικοῖς ἱεροῖς περικαλυπτόμενα*. Αἱ φυγαὶ τοῦ Διονύσου οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὰς πλάνας τῆς Δήμητρος. Προφανῶς ὁ Καλλιμάχος λέγει ὅτι ὁ Διόνυσος καθὼς καὶ ἡ Δημήτηρ ἠξιώθησαν μυστικῆς λατρείας, ἔχων ὑπ' ὄψει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ Ὀρφικά, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Διόνυσος-Ζαγρεὺς εἶχε τὸν μόνον καὶ τὸν πρωτεύοντα ρόλον, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ Ἐλευσίνα, τῶν ὁποίων τὴν ἀρχὴν ἐδημιούργησεν ἡ Δημήτηρ.

Τὴν αὐτὴν σχέσιν ὑποδεικνύει καὶ τὸ τοῦ Πλουτάρχου: *οἱ παλαιοὶ τὸν Διόνυσον τῇ Δήμητρὶ συγκαθιέρωσαν, αἰνιττόμενοι τὸ γόνιμον τῆς ὑγρότητος*¹. Οἱ παλαιοὶ καὶ οὐχὶ μόνον οἱ Ἀθηναῖοι ἢ οἱ Ἐλευσίνιοι συγκαθιέρωσαν τὸν Διόνυσον τῇ Δήμητρὶ εἰς τὴν γενικὴν λατείαν τῶν θεῶν τὴν ἐξασκουμένην εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα. Τοῦτο δὲ ὄχι διότι οἱ δύο θεοὶ μετὰ τῆς Περσεφόνης, ἡ ὁποία καὶ πάλιν παρελείφθη, ἀπετέλουν τὴν Τριάδα τῶν Μυστηρίων, ἀλλ' *αἰνιττόμενοι τὸ γόνιμον τῆς ὑγρότητος*. Καὶ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πινδάρου (Ἰσθμ. 7, 1) προσθέτει: *πάρεδρον δὲ Δήμητρος εἶπε τὸν Διόνυσον, κατὰ μὲν τὸν μυστικὸν λόγον, ὅτι παρεδρεύει αὐτῇ ὁ ἐκ Περσεφόνης γεγονώς Ζαγρεὺς Διόνυσος, ὁ κατὰ τινὰς Ἰακχος κατὰ δὲ τὸν φυσικὸν λόγον, ἐπειδὴ τῇ ξηρᾷ τροφῇ, ἢ ἀνάκειται τῇ Δήμητρὶ, παρέπεται ἢ τοῦ οἴνου χρῆσις*. Καὶ ὁ μυστικὸς λόγος βεβαίως, ὁ σχέσιν ἔχων μὲ τὸν Διόνυσον-Ζαγρέα, ἀφορᾷ τὰ Ὀρφικά, ὁ δὲ φυσικὸς ἀντικατοπτρίζει τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου λεγόμενα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν Ἐλευσίνα. Τοῦ Καλλιμάχου λοιπὸν οἱ στίχοι ἀναφέρονται γενικῶς εἰς τοὺς δύο θεοὺς, οἱ ὁποῖοι λόγῳ τῶν περιπετειῶν τῶν ἠξιώθησαν μυστικῆς λατρείας ἀλλὰ διαφόρου καὶ οὐχὶ κοινῆς.

4. Ὁ Σχολιαστὴς τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφάνους, στ. 324, παραδειγματίζει τὰς συγκεχυμένας ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν εἰς τοὺς χρόνους του, διὰ

¹ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Fragm. V, σ. 35 (Didot).

τὴν σχέσιν τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Διονύσου ὅταν λέγει: ... *συνίδρυνται τῇ Δήμητροι ὁ Διόνυσος· εἰσὶ γοῦν οἳ φασὶ Περσεφόνης αὐτὸν εἶναι, οἳ δὲ τῇ Δήμητροι συγγενέσθαι, ἄλλοι δὲ ἕτερον Διονύσον τὸν Ἰακχον, οἳ δὲ τὸν αὐτόν.* Βεβαίως ὁ συγκερασμὸς αὐτὸς ἀντιλήψεων καὶ ἡ ἐκδηλὸς θεοκρασία, ἡ γενομένη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ὀρφικῶν καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, δὲν δύναται νὰ ἀποδείξῃ τὴν συμμετοχὴν τοῦ Διονύσου εἰς τὰ Μυστήρια. Ἄλλὰ καὶ τὸ σχολίον διὰ τὸν στίχον 338: *θύουσι γὰρ ἐν τοῖς μυστηρίοις τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Δήμητρος τὸν χοῖρον*, τὸ ὁποῖον τόσας φορὰς ἐχρησιμοποιήθη διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν ὑπόθεσιν τῆς εἰσόδου τοῦ Διονύσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας, δὲν παρέχει τὴν ἀποδιδομένην εἰς αὐτὸ ἀπόδειξιν. Διότι δύναται νὰ ἐξηγηθῇ: θύουσι γὰρ τὸν χοῖρον ἐν τοῖς μυστηρίοις τοῦ Διονύσου καὶ ἐν τοῖς μυστηρίοις τῆς Δήμητρος, τὰ ὅποια ὅμως ἦσαν διάφορα ἀλλήλων. Εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι χοιρίδια ἐθυσιάζοντο κατὰ τὴν Ἐλευσινιακὴν ἑορτὴν καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἀριστοφάνους

*ὦ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη,
ὡς ἡδύ μοι προσέπνευσε χοιρίων κρεῶν* (Βάτραχοι, 337),

τοὺς ὁποίους σχολιάζει ὁ ὑπομνηματιστής, ἐκδηλώνουν τὴν γενικὴν γνῶσιν τοῦ πράγματος. Τὰ χοιρίδια ὅμως αὐτὰ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὸν καθαρμὸν τῶν μυστῶν, μετὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἐθυσιάζοντο. Κατὰ τὰς κυρίως θυσίας εἰς τὰς θεὰς καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς καὶ ἥρωας τῆς Ἐλευσίνας δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο χοιρίδια ἀλλὰ μεγαλύτερα ζῷα: *τρίπτιαν δὲ βόσρχον χρυσόκερων τοῖν θεοῖν ἐκατέρω ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή τῶν ἀπαρχῶν*¹. Οἱ ἔφηβοι ἐπιγραφῆς τοῦ τέλους τῆς 2^{ης} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος ἤσαντο δὲ καὶ τοῖς μυστηρίοις τοὺς βοῦς / *ἐν Ἐλευσίνι τῇ θυσία καὶ αὐτοὶ ἐβουθέτησαν ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ἱεροῦ*². Εἰς τὴν περιγραφὴν, τὴν περιλαμβάνουσαν μέρος τῆς ἐπανεκδόσεως τῶν ἱερῶν νόμων τοῦ Σόλωνος, ὁρίζεται ὅπως προσφέρηται εἰς μὲν τὴν Δήμητρα οἷς εἰς δὲ τὴν Περσεφόνην κριός. Χοιρίδια ἐπίσης ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὸν καθαρμὸν ἀγρῶν, οἰκημάτων καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας ἀπὸ μίσους³. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον χοιρίδια ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὸν ἐτήσιον καθαρμὸν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου κατὰ τὰ Διονύσια τὰ ἐν ἄστει. Ὁ ΣΟΥΙΔΑΣ εἰς λέξιν *καθάριον* ἐπεξηγεῖ: *ἔθος ἦν Ἀθήνησι καθαίρειν τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὰ θέατρα καὶ ὄλους τὰς τοῦ δήμου συνόδους μικροῖς πάνυ χοιρίδιοις, ἅπερ ὠνόμαζον καθάρσια. τοῦτο δὲ ἐποίουν οἱ λεγόμενοι περιστάρχοι, ὀνομασθέντες οὕτως ἢ ἀπὸ τοῦ περιστῆχειν ἢ ἀπὸ τῆς ἐστίας.* Κατὰ ταῦτα χοιρίδια πρὸς καθαρμὸν ἐχρησιμοποιοῦντο ὄχι μόνον εἰς τὰ Ἐλευσίνια, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ Διονύσια τὰ ἐν ἄστει, οὐ μόνον εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Δήμητρος ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τοῦ Διονύσου· τὴν χρῆσιν ταύτην προφανῶς ὑπαινίσσεται ὁ σχολιαστής.

1 IG I² 76 στ. 37=Sylloge⁴, τόμ. 1, ἀρ. 83.

2 Sylloge⁴ τόμ. 2, ἀρ. 717, 10.11.

3 IG II 2², 1672, στ. 126 καὶ 127. Λογοδοσία ἐπιστατῶν 329/8 π.Χ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διὰ καθαρμὸν χρησιμοποιούμενον χοιρίδιον, ὄρα τὸν κρατῆρα τοῦ Λούβρου ἀπὸ τὸ Armento τοῦ ἀΐ ἡμίσεος τῆς 4^{ης} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, FURTWÄNGLER-REICHHOLD,

πίν. 120, 3 καὶ 4. PFUHL, MuZ § 620, εἰκ. 798. Ὁ Ἀπόλλων κρατεῖ χοιρίδιον ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Ὀρέστου. Ἐπίσης εἰς τὴν κάλπην τῆς Ρώμης, εἰς τὴν πρώτην σκηνὴν, ὁ Ἡρακλῆς κρατεῖ χοιρίδιον ἄνωθεν τοῦ βωμοῦ (ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ΔΕΝΑ 4, 1901, πίν. 17). Ὅρα καὶ ΑἰΣΧΥΛΟΥ, Εὐμέν. στ. 283 καὶ 450.

Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ σχόλιον δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Διόνυσος μετὰ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης ἐλατρεύετο εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἑλευσίνας.

5. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἱππολύτου: *πρὸ τῆς Κελεοῦ καὶ Τριπολέμου καὶ Δήμητρος καὶ Διονύσου ἐν Ἑλευσίῃ τελετῆς* δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς σοβαρὰ συμβολὴ εἰς τὰς περὶ Ἑλευσίνας γνώσεις μας. Τελετὴ, ἤτοι μυστικὴ λατρεία, Κελεοῦ εἰς τὴν Ἑλευσίνα δὲν ὑπῆρχε κἄν καὶ ὁ ρόλος τοῦ Τριπολέμου εἰς τὰ μυστήρια εἶναι ἀμφίβολος. Εἰς τὴν περὶ τῶν Χριστιανῶν συγγραφῆ μου ἀπέδειξα, νομίζω, ὅτι οἱ πατέρες ἐκεῖνοι ἀπέδιδον εἰς τὰ Ἑλευσίνια ὀτιδήποτε ἤκουον ἢ ἐμάνθανον σχετικῶς πρὸς τὰς μυστηριακὰς λατρείας τῆς ἐποχῆς των¹. Ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ὀρφισμοῦ καὶ τῆς συγκρατικῆς μεθόδου οἱ πατέρες δὲν ἐδίσταζον νὰ συσχετίσουν ἕτερογενῆ στοιχεῖα καὶ νὰ δημιουργήσουν παρὰ φύσιν ὑποθέσεις, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν ὡς πραγματικότητα. Διὰ τοῦτο αἱ πληροφορίαι, τὰς ὁποίας παρέχουν μόνον ὅταν ἐπιβεβαιοῦνται ἀπὸ ἄλλας ἀρχαίας πηγὰς πρέπει νὰ χρησιμοποιῶνται. Οὐδεμία ἀρχαία πηγὴ ἀναφέρει τελετὴν Κελεοῦ καὶ Δήμητρος εἰς τὴν Ἑλευσίνα καὶ τοῦτο θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ὅλην μαρτυρίαν τοῦ Ἱππολύτου.

6. Ὁ ὄρισμός Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου διὰ τὰ ἐν Ἄγραις Μυστήρια ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς θεωρίας τῆς προεδρίας τοῦ Διονύσου εἰς τὰ ἐποπτικά. Διότι γενικῶς ἐδιδάχθη ὅτι αἱ περιπέτειαι καὶ οἱ περὶ τὸν Διόνυσον μῦθοι παρουσιάζοντο ἐν δραματικῇ μορφῇ εἰς τοὺς μύστας τῶν μικρῶν Μυστηρίων. Ἐὰν ὄντως οὕτως εἶχον τὰ πράγματα τότε τὰ ἐν Ἄγραις Μυστήρια θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνῆκουν καὶ εἰς τὸν Διόνυσον. Οὐδεμία ἀρχαία μαρτυρία ἀναφέρει τοιοῦτόν τι. Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλοῦτος στ. 845) διδάσκει: *μυστήρια δὲ δύο τελεῖται τοῦ ἐνιαυτοῦ Δήμητροι καὶ Κόρη, τὰ μικρὰ καὶ τὰ μεγάλα. Ἦσαν δὲ τὰ μὲν μεγάλα τῆς Δήμητρος, τὰ δὲ μικρὰ Περσεφόνης τῆς αὐτῆς θυγατρὸς.* Ἡ γνώσις αὐτὴ δὲ ἦτο τόσον κοινὴ ὥστε καὶ ὁ Ἱππολύτος λέγει: *θέσμιον δὲ ἐστὶ τὰ μικρὰ μεμνημένους αὐθις τὰ μεγάλα μνεῖσθαι... μικρὰ δὲ φησιν, ἐστὶ τὰ μυστήρια τὰ τῆς Περσεφόνης*². Ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ διετήρησε τὴν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν τοῦ Δούριδος: *Ὡς οἱ μέγιστοι τῶν θεῶν καὶ φίλτατοι | τῇ πόλει πάρεσιν· | ἐνταῦθα <γὰρ Δήμητρα καὶ> Δημήτριον | ἅμα παρῆγ' ὁ καιρὸς | χῆ μὲν τὰ σεμνὰ τῆς Κόρης μυστήρια | ἔρχεθ' ἵνα ποιήσῃ*³. Εἰς τὰ μυστήρια, τὰ ἐορταζόμενα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ πρὸς τιμὴν τῆς Περσεφόνης δὲν εἶχον θέσιν αἱ παραστάσεις τῶν περιπετειῶν τοῦ Διονύσου⁴. Οἱ μῦθοι τοῦ Διονύσου δὲν ἦσαν βοηθητικοὶ διὰ τὴν προπαρασκευὴν τῶν μυστῶν οὔτε καὶ διὰ τὴν προάγνευσίν των⁵. Ὁ ὄρισμός τοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ διαφόρως καὶ νομίζω ὅτι δίδει ὁ ΓΟΥΔΗΣ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν ὅταν γράφῃ ὅτι «ἡ φράσις σημαίνει μιμικὰς παραστάσεις ἀναλόγους πρὸς τὰ δρώμενα περὶ τὸν Διόνυσον, πρὸς τὰς ἐν τῷ θεάτρῳ

1 Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, Μαρτυρία Χριστιανῶν συγγραφῶν διὰ τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνας, Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστ. Ἀθηνῶν 1958-1959, σ. 7-58. Ἐν τοῖς κατωτέρω τὴν μελέτην αὐτὴν θὰ ἀναφέρω μὲν ἀπλῶς ὡς «Μαρτυρία».

2 ἹΠΠΟΛΥΤΟΣ, Φιλοσοφούμενα, V 8.

3 ΑΘΗΝΑΙΟΣ VI 253d.

4 Βεβαίως ἢ Ὀρφικὴ διδασκαλία τῶν σχέσεων Περσεφόνης καὶ Διονύσου—Ζαγρέως ἦτο ξένη πρὸς τὴν Ἑλευσινιακὴν.

5 Ὁρα ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΝ εἰς Ἀριστοφάνους Πλοῦτον, στ. 845: *καὶ ἐστὶ τὰ μικρὰ ὡς περὶ προκαθάρσις καὶ προάγνευσις τῶν μεγάλων.*

Διονυσιακὰς παραστάσεις¹». Εἰς τὸν πίνακα τῆς Νιωνίου, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἔχομεν παράστασιν ἐκ τῶν μικρῶν μυστηρίων. Ὁ Διόνυσος δὲν ἐγράφη εἰς τὴν παράστασιν αὐτήν, ὡς θὰ ἔπρεπεν, ἐὰν ὄντως ἐλάμβανε μέρος εἰς τὰ μυστήρια ἐκεῖνα.

Ἐλέχθη, καὶ ἐπαναλαμβάνεται συνήθως ἄνευ βασάνου, ὅτι ἡ ἐπικρατήσασα εἰς μεταγενεστέρους χρόνους σύγχυσις τοῦ Ἰάκχου καὶ τοῦ Διονύσου ὑποδεικνύει τὴν διείσδυσιν τοῦ υἱοῦ τῆς Σεμέλης εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν. Ἡ σύγχυσις αὕτη ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σοφοκλέους (εἰς τοὺς στίχους τῆς Ἀντιγόνης 1146 καὶ 1196 εὐρίσκομεν σαφῆ ἀπόδειξιν τῆς συγχύσεως ταύτης) συνεχίσθη δὲ καὶ μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἐπιγραφὴ γυναικός: *sacratae apud Eleusinam deo Iaccho, Cereri et Corae, sacratae apud Laernam deo Libero et Cereri et Corae*², ἡ χρονολογουμένη περὶ τὸ 342 μ.Χ., ἀποδεικνύει τὴν ἐπικράτησιν τῆς συγχύσεως αὐτῆς εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας. Ἡ ἐπικράτησις ὁμως αὕτη ἦτο ἀρχαιοτέρα, ὡς ἀποδεικνύει ὁ Δελφικὸς παιὰν τοῦ Φιλοδήμου, εἰς τὴν τρίτην στροφὴν τοῦ ὁποῦ ἀναγινώσκομεν: [Νυκτιφ]αῆς δὲ χειρὶ πάλ[λων] δ[έ]μας ἐνθέοις [σὺν οἴσ]τρους ἔμολες μυχῶν [Ἐλε]υσίνος ἀν[θ] [ἀνθεμῶ]δεις· | Εὐοῖ ᾧ Ἰόβακχ' ᾧ Ἰ[επαι]άν· | [ἔθνος ἔνθ'] ἅπαν Ἐλλάδος | γὰς ἀ[μφ] ἐγναέταις [φίλιον] ἐπ[όπ]ταις | ὄργων ὄσιων Ἰα[κ]χαν [κλείεις]ε· βροτοῖς πόνων | ὠξ[ας] δ' ὄρ[μον] [ἄλυπον]³. Ἐτέραν καθαράν ἀπόδειξιν τῆς θεοκρασίας αὐτῆς εὐρίσκομεν εἰς τὸ σχόλιον τοῦ στίχου 479 τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφάνους: ἐν τοῖς Ἀθηναῖοις ἀγῶσι τοῦ Διονύσου ὁ δαδούχος κατέχων λαμπάδα καλεῖ τὸν θεὸν καὶ οἱ ὑπακούοντες βοῶσι. (Σεμελή) Ἰακχε, Πλουτοδότα. Βεβαίως ὁ υἱὸς τῆς Σεμέλης εἶναι ὁ Διόνυσος, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τοῦ λαοῦ ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἰακχον. Ἡ στιχομυθία αὕτη τοῦ Ἀθηναῖκοῦ κοινοῦ καὶ τοῦ δαδούχου τοῦ Διονύσου δίδει τὴν ἐντύπωσιν ἀρχαίας ρήτρας, ἀρχαιοτέρας τῶν χρόνων τοῦ σχολιαστοῦ.

Ἡ θεοκρασία τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ἰάκχου δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Διόνυσος μετὰ τὸν καιρὸν ἀπέβη εἰς τῶν λατρευομένων θεῶν τῶν Μυστηρίων. Διότι καὶ ὁ Ἰακχος ἦτο ξένος πρὸς τὴν καθ' αὐτὸ μυστηριακὴν λατρείαν. Ἦτο ἡ προσωποποίησις τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, τῆς εὐθυμίας καὶ τῶν φωνῶν τῶν μετεχόντων εἰς τὴν πομπὴν καὶ ὁ ρόλος του ἐτελείωνε μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν μυστῶν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνας. Ἦτο, ὅπως γράφει ὁ Στράβων, ὁ ἀρχηγέτης τῶν μυστηρίων, τῆς Δήμητρος δαίμων⁴. Ὁ Ἰακχος οὔτε βωμόν, οὔτε ναῖσκον, οὔτε καὶ οἶκημα εἶχεν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνας, ἐκάστοτε δὲ ἐλαμβάνετο πρόνοια διὰ τὴν ὑποδοχὴν του ὡς ξένου προσωρινῶς ἐπισκεπτομένου τὴν πόλιν⁵. Χαρακτηριστικῶς οὐδὲν περὶ αὐτοῦ ἀναφέρεται μετὰ τὴν ἄφιξιν τῆς πομπῆς, οὔτε μᾶς παρέχονται πληροφορίαι διὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὰς Ἀθήνας. Κυριολεκτικῶς, ἀφανίζεται μετὰ τὴν ἄφιξίν του εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Κατὰ ταῦτα, καὶ ἐὰν ἀκόμη ταυτίσωμεν τὸν Ἰακχον πρὸς τὸν νεαρὸν Διόνυσον,

1 Δ. Ν. ΓΟΥΔΗΣ, Τὰ Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας, σ. 29, ὑποσ. 2.

2 CIL VI, ἀρ. 1780.

3 H. WEIL, BCH 19, 1895, σ. 393-418 καὶ O. KERN, RE V σ. 1043, Dionysos.

4 ΣΤΡΑΒΩΝ C 468 καὶ ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (VIII 65) γρά-

φει σχετικῶς: καὶ οἱ φαίνεσθαι τὴν φωνὴν εἶναι τὸν μυστικὸν Ἰακχον... καὶ τὴν φωνὴν τῆς ἀκούεις ἐν ταύτῃ τῇ ὁρτῇ Ἰακχάζουσι.

5 Sylloge⁴, τόμ. 2, ἀρ. 540, 21. ΑΕ 1887, σ. 175. IG II 1², 847.

ἀκόμη καὶ τότε δὲν ἔχομεν ἀπόδειξιν τῆς διεισδύσεως τοῦ θεοῦ ἐκεῖνου εἰς τὴν μυστηριακὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνος, διότι καὶ ὁ Ἰακχος ἦτο ξένος πρὸς τὴν λατρείαν ἐκεῖνην. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ Ἰακχος δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν λεγόμενον Ὀμηρικὸν πρὸς τὴν Δήμητρα ὕμνον καὶ ὅτι οὔτε καὶ ὁ Ἡρόδοτος τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν Διόνυσον¹.

Ἡ ἐπισκόπησις τῶν σχετικῶς ὀλίγων ἀρχαίων μαρτυριῶν νομίζω ὅτι δὲν ἀπέδειξε τὴν διεισδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνος καὶ τὴν παρουσίαν του ὡς λατρευομένου μέλους τῆς ομάδος τῶν θεῶν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Αἱ μαρτυρίαι αὗται εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν διαφόρως καὶ μὲ πολλὴν πιθανότητα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἕτερα πηγὴ γνώσεως τῶν Ἐλευσινιακῶν, τὴν ὁποῖαν σπανιώτατα λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς διεισδύσεως τοῦ Διονύσου. Ἡ πηγὴ αὕτη εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, αἱ σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὸ ἱερὸν καὶ τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης.

Β'. ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Ἐὰν στρέψωμεν τὴν προσοχήν μας εἰς τὰς ἐπιγραφὰς θὰ ἴδωμεν ὅτι τὰ ἐπίσημα αὐτὰ μνημεῖα ἀποκλείουν τὸν Διόνυσον ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα.

1. Εἰς τὴν μεγάλην ἐπιγραφὴν τῶν ἀπαρχῶν, τὴν χρονολογουμένην πρὸ τοῦ 421 π.Χ., ἀπὸ τοῦ στίχου 35 καὶ ἑξῆς ἀναγιγνώσκεται: (τοὺς ἱεροποιούς)... *θύεν δὲ ἀπὸ μὲν τὸ πελανὸ καθότι ἂν Εὐμολπίδαι [ἐχσθε][γῶ]ρηται, τρίττοιαν δὲ βόαρχον χρυσόκερον τοῖν θεοῖν ἑκα[τέρ] [αι ἀ]πὸ τῶν κριθῶν καὶ τῶν πυρῶν καὶ τῷ Τριπτολέμοι καὶ τῷ [Θε]ῶι καὶ τῷ Θεᾷ καὶ τῷ Εὐβόλοι ἱερεῖον ἑκάστοι τέλειον, καὶ τῷ Ἀθηναίαι βῶν χρυσόκερον*². Ὁ Διόνυσος δὲν περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων τῆς Ἐλευσίνος. Ὑπετέθη βεβαίως ὅτι ὁ θεὸς καὶ ἡ θεὰ εἶναι ὁ Διόνυσος καὶ ἡ Περσεφόνη, ἀλλὰ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λυσιμαχίδου καὶ ἡ κύλιξ τοῦ Κόδρου³ ἀποδεικνύουν ὅτι ἦσαν ὁ Πλούτων καὶ ἡ Περσεφόνη ἐν τῇ γθονία τῶν ιδιότητι. Καὶ ὁ Εὐβουλος ἢ Εὐβουλεύς πρέπει ἴσως νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Χθόνιον Δία. Μόνον εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους καὶ εἰς τὴν Ὀρφικὴν διδασκαλίαν ὁ τίτλος, ὡς τόσοι ἄλλοι, ἀπεδόθη εἰς τὸν Διόνυσον⁴. Τὸν θεόν, τὴν θεὰν καὶ τὸν Εὐβουλέα εὐρίσκομεν καὶ πάλιν εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λακρατείδου τῶν ἀρχῶν τῆς πρώτης ἢ τοῦ τέλους τῆς 2^{ας} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος: *Λακρατείδης Σωστράτου Ἰκαριεὺς ἱερεὺς θεοῦ καὶ θεᾶς καὶ Εὐβουλέως καὶ Δήμητρος καὶ τῶν ἄλλων... χαριστήριον Δήμητρι καὶ Κόρη καὶ θεῶ καὶ θεᾷ καὶ Εὐ-*

1 ΗΡΟΔΟΤΟΣ VIII 65.

2 IG I² 76 στ. 36 ἑξ. Sylloge⁴, τόμ. 1, ἀρ. 83, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁ DITTENBERGER, σ. 104 τὴν χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 423/2 π.Χ. Ὁ KÖRTE, εἰς NOACK, Eleusis, σ. 313. ἑξ., ἐπαναλαμβάνων παλαιὰν του ὑπόθεσιν τὴν θέτει εἰς τὸ 418 π.Χ. Νομίζω ὅτι ἔχει ἀδικον καὶ ἢ ὑπὸ τοῦ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ προτεινομένη χρονολογία, πρὸ τοῦ 421 π.Χ., εἶναι προτιμητέα, ΑΔ 15, 1933-1935, σ. 88 ἑξ.

3 Ὅρα κατωτέρω σ. 107, 108 καὶ εἰκ. 16, 17.

4 Διὰ τὸν Δία-Εὐβουλέα ὄρα τὰς ἐπιγραφὰς Πάρου, Ἀμοργοῦ, Μυκόνου, Δήλου τὰς ἀναφερομένας ὑπὸ τοῦ FRAZER εἰς PAYSANIAN I 14, 3 καὶ VIII 9, 2, ὡς καὶ ΔΙΟΔΩΡΟΝ V 72. AM 1, 1876, σ. 334 καὶ 16. 1891, σ. 1-29. Διὰ τὸν Διόνυσον - Εὐβουλέα τῶν Ὀρφικῶν ὄρα W. K. C. GUTHRIE, Orpheus and Greek Religion, σ. 179-180. Ἐπίσης SIG 1948. Διὰ τὰ ἐνεπίγραφα ἐλάσματα, ὄρα καὶ KERN, Orphicorum Fragmenta, ἀρ. 32 c, d, e, σ. 106-108 καὶ OLIVIERI, Lamellae aureae Orphicae, Bonnae 1915.

βουλεί...ἀνέθηκεν¹. Ὁ εἰκονιζόμενος «θεός» δὲν ἔχει τι τὸ κοινὸν πρὸς τὸν Διόνυσον ἀλλ' εἶναι σχεδὸν ἢ ἐπανάληψις τοῦ Πλούτωνος. Ὁ Διόνυσος οὔτε εἰκονίζεται οὔτε ἀναφέρεται εἰς τὸ σύμπλεγμα αὐτό.

2. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν προτελείων τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἀναφέρονται οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες εἰς τοὺς ὁποίους προσεφέροντο θυσίαι: προτέ]λεια [θύε]ν τοὺς ἱεροποιούς Ἐλευσινίων: καί [...ε]ν [τῷ Ἐλ]ευσιν[ίῳ Γ]ῆ: Ἐρμῆ Ἐναγωνίῳ: Χάρισιν αἶγα: [...κρ]ιόν: [Ποσειδ]ῶνι [κρ]ιόν: Ἀρτέμιδι αἶγα: Τελεσιδρόμῳ: Τρι[πτολέμ]ῳ οἶν(?) Πλούτῳ]ρι: Δ(..)χῶ Θεοῖν τρίττοαν βόαρχον ἐν τῇ ἑορ[τῇ]². Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται ὁ Διόνυσος. Ἴσως μετὰ τὸ Χάρισιν αἶγα θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ [ΑΘΗΝΑΙΑΙ ΚΡΙ]ΟΝ. Ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὰ προτέλεια θὰ προσεφέρετο θυσία εἰς τὴν Ἀθηνᾶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐθύετο «βοῦς χρυσόκερος» εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν ἀπαρχῶν.

3. Εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 403/2 π.Χ., εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεδημοσιεύθησαν οἱ ἱεροὶ νόμοι τοῦ Σόλωνος, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐκανονίζοντο αἱ ἐν Ἀθήναις θυσίαι, εὐρίσκομεν ἀναγεγραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων τῆς Ἐλευσίνοσ. Τὸ μεγαλύτερον τεμάχιον τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εὐρέθη εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ συναδέλφου JAMES H. OLIVER³. Εἰς τὴν τρίτην στήλην τοῦ τεμαχίου ἀναγράφονται ὀνόματα θεῶν καὶ ἡρώων καὶ τὰ εἰς αὐτοὺς προσφερόμενα ἱερεῖα κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν: Θέμις, Ἐρκεῖος Ζεὺς, Δημήτηρ, Φερέφαττα, Εὐμολπος, Δέλιχος ἥρωος, Ἀρχηγέτης, Πολύξενος, Θρεπτός, Δίοκλος, Κελεός. Τὰ ἱερεῖα ὀρίζονται: κριὸς διὰ τὴν Φερέφατταν καὶ τὸν Θρεπτόν, οἷς διὰ τοὺς λοιπούς. Ἡ σειρά τῶν Ἐλευσινίων θεῶν καὶ ἡρώων περατοῦται μὲ τὴν ἐντολήν: Εὐμολπ[ί]δα | ταῦτα [θύουσιν] | ἱερέα [Δήμητρος] | ἀπόμ[ετρα] | ἐκ τῶν σ[υμβολῶν(?)]. Ὁ Πολύξενος, ὁ Διοκλῆς, ὁ Εὐμολπος καὶ ὁ Κελεός ἀναφέρονται εἰς τὸν Ὀμηρικὸν ὕμνον εἰς Δήμητρα ὡς οἱ θεμιστοπόλοι βασιλῆες, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ Δημήτηρ δεῖξε δρημοσύνην ἱερῶν καὶ ἐπέφραδε ὄργια. Ὁ Δέλιχος ἢ Δόλιχος εἶναι Ἐλευσίνιος ἥρωος γνωστός καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν. Ὁ OLIVER εἰς τὸν Θρεπτόν ἀναγνωρίζει τὸν Τριπτόλεμον καὶ εἰς τὸν Ἀρχηγέτην τὸν Ἰακχον, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἀρχηγέτης-Ἰακχος προσετέθη εἰς τὸν ἀρχικὸν τοῦ Σόλωνος νόμον μετὰ τὰ Περσικά, ὁπότε ἢ πρὸς αὐτὸν ὑπόληψις ἠϋξήθη διὰ τὴν συμμετοχὴν του εἰς τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνοσ.

Ὁ OLIVER πρὸς τούτοις πιστεύει ὅτι ἡ ἑορτή, εἰς τὴν ὁποίαν προσεφέροντο αἱ θυσίαι τῆς στήλης, ἦτο ἢ τῶν Μυστηρίων μηνὸς Βοηδρομιῶνος⁴. Δὲν νομίζω ὅτι ἡ ὑπόθεσις του αὐτῆ εἶναι ὀρθή διότι τὰ ἀναφερόμενα ἱερεῖα διὰ τὴν Δήμητρα καὶ Κόρην δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὰ ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν γνωστά. Ὁ Διόνυσος δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων τῆς Ἐλευσίνοσ, μολονότι ἀναφέρεται πρὸς τὸ τέλος τῆς στήλης. Βεβαίως καὶ ὁ Πλούτων δὲν ἀναφέρεται, ἴσως ὁμως διότι ἦτο θεὸς χθόνιος. Καθ' ὅσον ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω, τὸ ὄνομα τοῦ Διονύσου δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τὰς σχετικὰς μὲ τὴν μυστι-

¹ ΑΕ 1886, σ. 26 καὶ πίν. 3 καὶ ΔΕΝΑ 4, 1901, σ. 489 ἐ. πίν. ΙΗ'-Κ'.

² IG I² 5. Πρβ. καὶ ΑΜ 1899, σ. 253.

³ Hesperia 4, 1935, σ. 21 ἐξ. Δύο μικρότερα τεμάχια τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἐν τῷ Ἐπιγραφικῷ Μουσείῳ

ἐδημοσιεύθησαν εἰς IG II¹, 2 1357a καὶ 1357b.

⁴ ἔ.ἀ. σ. 26-27. Ὅρα τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ἀπαρχῶν, IG I² 76, 37, ὅπου ὀρίζεται: τρίττοαν δὲ βόαρχον χρυσόκερον τοῖν θεοῖν.

κὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας καὶ μὲ τὸ ἱερόν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Ὁ γενικὸς τύπος εἰς ἐπιγραφάς, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἀναφέρονται εἰδικῶς οἱ λατρευόμενοι θεοὶ καὶ ἥρωες, εἶναι: *Θυσίας ἔθυσαν...τῇ τε Δήμητροι καὶ Κόρη καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς οἷς πατρίον ἦν, ὑπὲρ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Δήμου καὶ τῶν παίδων καὶ γυναικῶν...*¹ Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες οἷς πατρίον ἦν θύειν ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιγραφάς τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, τὰς ὁποίας παρεθέσαμεν ἀνωτέρω.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι εἰς τὰς λογοδοσίας ἐπιστατῶν ἀνεγράφησαν δαπάναι διὰ τὴν ἐπισκευήν, συντήρησιν ἢ καὶ οἰκοδομὴν διαφόρων οἰκημάτων, βωμῶν, ναῶν καὶ τειχῶν. Οὐδαμοῦ ἀναφέρεται ἱερόν ἢ οἰκία τοῦ Διονύσου ἢ τοῦ Ἰάχχου, ἐν ᾧ τὸ ἱερόν τοῦ Πλούτωνος, τοῦ Δολίχου, ὁ οἶκος τῶν Κηρύκων, ἢ ἱερὰ οἰκία τῆς ἱερείας, κλπ. ἀναφέρονται ἐπανειλημμένως. Ἐὰν πράγματι ὁ Διόνυσος εἶχε διεισδύσει εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας, ἐὰν αὐτὸς ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῶν ἐποπτικῶν, ὅπως ὑπετέθη, ἀσφαλῶς τὸ ὄνομά του θὰ ἀνεγράφετο εἰς τὰ ἐπίσημα κείμενα τοῦ ἱεροῦ. Τοῦτο δὲν συμβαίνει. Κατὰ ταῦτα καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ ἐνισχύουν τὸ συμπέρασμα τὸ ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων συναχθέν, ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο ξένος πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, ξένος πρὸς τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνας.

Γ'. ΕΡΓΑ ΤΕΧΝΗΣ

Ἐκ τῶν κειμένων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν πρέπει νῦν νὰ στραφῶμεν πρὸς τὰ διασωθέντα γραπτὰ ἢ γλυπτὰ μνημεῖα καὶ νὰ ἀναλύσωμεν τὰς ὑπ' αὐτῶν παρεχομένας πληροφορίας. Πρὸ ἑξηκονταετίας περίπου ὁ ἀείμνηστος ἸΩΑΝΝΗΣ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ συνεκέντρωσε πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ τὰ ἠρμήνευσε μὲ ἐπαγωγὸν ἀλλὰ καὶ φανταστικόν πως τρόπον². Αἱ ἐρμηνεῖαι του ἐν τῇ ὁλότητί των δὲν ἐγένοντο δεκταί, πολλαὶ ὅμως τῶν παρατηρήσεών του ἀπεδείχθησαν ἀληθεῖς. Ἐκτοτε οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὰ Μυστήρια καὶ τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων ἐμελέτησαν καὶ ἐδημοσίευσαν ἐκ νέου τὰ περισσότερα τῶν μνημείων καὶ ἰδίως τὰς ἀγγειογραφίας. Πρὸ δεκαπενταετίας περίπου ὁ Η. ΜΕΤΖΓΕΡ συνεκέντρωσε τὰ μνημεῖα εἰς μελέτην, ἀποσκοποῦσαν νὰ ἀποδείξῃ τὴν διείσδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν³. Προτοῦ ἐξετάσωμεν καὶ ἡμεῖς τὰ ἔργα τέχνης, τὰ ὁποῖα ὑπετέθησαν ὅτι ἀποδεικνύουν τὴν διείσδυσιν αὐτὴν, πρέπει δι' ὀλίγων νὰ περιγράψωμεν τὰς ἐπὶ τοῦ πίνακος τῆς Νιννίου παραστάσεις, διότι ἡ ἔρευνα αὐτὴ θὰ μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἔργων, εἰς τὰ ὁποῖα παριστάνεται ὁ Διόνυσος (εἰκ. 1).

Ὡς γνωστόν, ὁ πίναξ εὐρέθῃ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἀνδρέου Σκιᾶ εἰς τὴν νοτίαν αὐλὴν τοῦ ἱεροῦ, εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλομεν τὴν πρώτην, πλήρη δημοσίευσίν του⁴. Κατὰ

1 Sylloge⁴, τόμ. 2, ἀρ. 540, στ. 13-16. = IG II 1², 2 847. Ὅρα καὶ IG II 1², 1 683, 12 ἐξ. (= II 5, 323b).

2 Ἐρμηνεῖα τοῦ ἐξ Ἐλευσίνας μυστηριακοῦ πίνακος τῆς Νιννίου καὶ Ἐρμηνεῖα τῶν μνημείων τοῦ Ἐλευσινιακοῦ μυστικοῦ κύκλου, ΔΕΝΑ 4, 1901, σ. 233-279.

3 Η. ΜΕΤΖΓΕΡ, Dionysos chthonien d'après les monuments figurés de la période classique,

III Dionysos divinité éleusinienne, BCH 68-69, 1944-45, σ. 323-339.

4 Α. ΣΚΙΑΣ, ΠΑΕ 1895, σ. 171, πίν. 1 καὶ ΑΕ 1901, σ. 1-39. Διὰ τὴν μέχρι τοῦ 1901 βιβλιογραφίαν ὄρα ΣΒΟΡΩΝΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 170 ἐξ. Διὰ τὴν μέχρι τοῦ 1937 βιβλιογραφίαν ὄρα ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, ΑΕ 1937, σ. 224-225.

τὸν ΣΚΙΑΝ εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν τοῦ πίνακος ἐγράφη μία καὶ μόνη ἐνιαία προᾶξις,

Εἰκ. 1. Πίναξ Νυννίου.

πρόσδος μυστῶν ἀγομένων ὑπὸ τοῦ Ἰάκχου εἰς τὰς καθημένας θεὰς τῶν Μυστηρίων. Ὁ RUBENSOHN καὶ ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ παρετήρησαν ὅτι αἱ γυναῖκες τοῦ πίνα-

κος φέρουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των κέρνον τὸν μυστικὸν καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἠρμήνευσε τὴν παράστασιν ὡς σκηνὴν ἐκ τῆς κυρίας τελετῆς τῶν Μυστηρίων, ὁ δεύτερος δὲ ὡς κερνοφορίαν λαμβάνουσαν χώραν ἐν ᾧ χρόνῳ ἐτελεῖτο θυσία τις προκαταρκτικὴ ἴσως τῶν Μυστηρίων¹. Τὴν ἐξήγησιν τοῦ ΣΚΙΑ ἀπέρριψεν ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριξεν ὅτι δύο διάφοροι σκηναὶ ἀπεικονίσθησαν εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν τοῦ πίνακος διακρινόμεναι ἀλλήλων ὑπὸ λεπτῶν, κυματοειδῶν, λευκῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν ὀριζοντίως εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τοῦ ὕψους τῆς κυρίας ἐπιφανείας τοῦ πίνακος. Καὶ ἡ μὲν πρὸς τὰ κάτω παράστασις, παράστασις Α, ἀπεικονίζει μύησιν εἰς τὰ ἐν Ἄγραις Μυστήρια ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς καθημένης Κόρης, ἡ δὲ πρὸς τὰ ἄνω, παράστασις Β, μύησιν εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς καθημένης Δήμητρος τῇ βοήθειᾳ τῆς Περσεφόνης ὡς μυσταγωγῶ².

Ἀπὸ τοῦ 1901 καὶ ἐντεῦθεν οἱ μελετηταὶ τῶν Ἐλευσινιακῶν προβλημάτων διηρέθησαν εἰς δύο μεγάλας ομάδας καὶ ἄλλοι μὲν ἠκολούθησαν τὸν Σκιαῖν ἄλλοι δὲ τὸν Σβορωνόν εἰς τὴν διάκρισιν μιᾶς ἢ δύο πράξεων εἰκονιζομένων εἰς τὸν πίνακα³. Ἡ ὀλόγτης τῶν μελετητῶν ἐδέχθη ὅτι εἰς τὸν πίνακα τῆς Νιωνίου ἔχομεν παράστασιν ἢ παραστάσεις ἐκ τῶν μικρῶν καὶ τῶν μεγάλων Μυστηρίων. Πιστεύω ὅτι δύο παραστάσεις, δύο σκηναί, ἀπεικονίσθησαν εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν τοῦ πίνακος. Ὁ NILSSON δέχεται ὅτι ἡ πράξις ἢ ἀπεικονιζομένη εἰς τὸ κάτω ἡμισυ τοῦ πίνακος, παράστασις Α, εἶναι ἡ ὑποδοχὴ τοῦ Ἰάχου, ἡ δὲ πράξις, ἢ ἀπεικονιζομένη εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ πίνακος, παράστασις Β, εἶναι ἡ ἄνοδος τῆς Κόρης ἐρχομένης πρὸς τὴν μητέρα Δήμητρα συνοδείᾳ μυστῶν. Ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἐν ἀντιθέσει ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ παράστασις Α ἀπεικονίζει πρᾶξιν ἐκ τῶν μικρῶν Μυστηρίων ἢ δὲ παράστασις Β πρᾶξιν ἐκ τῶν μεγάλων Μυστηρίων. Νομίζω ὅτι ἡ πιθανωτέρα ἐρμηνεῖα τῶν παραστάσεων κεῖται μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀπόψεων.

Παράστασις Α. (Τὸ κάτω ἡμισυ τῆς ὄψεως τοῦ πίνακος). Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ πλουσίως ἐνδεδυμένου νέου, τοῦ φέροντος δᾶδας, εἶναι σπουδαιοτάτη διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνεῖαν τῆς ὅλης παραστάσεως. Ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ μυσταγωγὸς οὗτος εἶναι ὁ Δαδοῦχος, ὁ μετὰ τὸν ἱεροφάντην κατὰ τάξιν σπουδαιότερος ἱερούργος τῶν Μυστηρίων. Νομίζω ὅτι δὲν ἔχει δίκαιον. Ὁ ἀείμνηστος Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς Ἐλευσινιακῆς δαδουχίας, παρέσχεν ἀκριβῆ καὶ σαφῆ εἰκόνα τοῦ Δαδούχου⁴. Ἀναπαράστασιν του ἔχομεν εἰς τὸν ἐρυθρόμορφον στάμνον τῆς Ἐλευσίως, τὸν ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ (εἰκ. 2). Ἀπλὴ παραβολὴ θὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἐπὶ τοῦ πίνακος δαδουχῶν νέος δὲν εἶναι ὁ Δαδοῦχος τῆς Ἐλευσίως. Οὔτε κρωβύλον ἔχει οὔτε στρόφιον φέρει· ὁ χειριδωτὸς του χιτῶν καὶ τὰ ὑψηλὰ ὑποδήματα εἶναι ξένα

1 Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΕ 1898, σ. 22-28. Ο. RUBENSON, AM 23, 1898, σ. 271-306.

2 ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 169-270.

3 Μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἐνιαίας πράξεως εἶναι καὶ ὁ PRINGSHEIM, Archäologische Beiträge zur Geschichte des Eleusinischen Kults, σ. 65 ἔξ., ὁ KERN, Mysterien, RE XVI, σ. 1229 ἔξ. ὁ Δ. ΦΙΛΙΟΣ, ΑΕ 1906, σ. 197 ἔξ. Τὴν ἄποψιν τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ,

ἐδέχθησαν ἢ JANE HARRISON, Prolegomena to the Study of Greek Religion, σ. 557 ἔξ. L. R. FARNELL, The Cults of the Greek States, III, σ. 241-245, M. P. NILSSON, AFRW 32, 1935, σ. 79.

4 Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἐλευσινιακὴ δαδουχία, ΑΕ 1937, σ. 223-253. Πρβλ. καὶ ΑΘΗΝΑΙΟΝ I, 21ε καὶ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΝ, Ἀριστείδης, β.

πρὸς τὴν στολὴν τοῦ Δαδούχου. Πρὸς τούτοις αὐτὸς ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ παρατήρησεν ὅτι «οἱ προσκυνηταὶ..... εἰκονίζονται ὑπὸ τοῦ πινακογράφου..... εἰς μέγεθος πολὺ μικρότερον τῶν δύο θεαινῶν τῆς ἄνω ομάδος καὶ τῆς κάτω ἐν τῇ σκηνῇ». Τὴν παρατήρησίν του αὐτὴν δὲν ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ δαδουχοῦντος νέου, διότι καὶ αὐτὸν ὁ «πινακογράφος» ἔγραψεν εἰς μέγεθος μεγαλύτερον τῶν προσκυνητῶν καὶ ἴσον πρὸς τὸ τῶν δύο θεαινῶν. Ἡ παραβολὴ του πρὸς τὴν ἰσταμένην Περσε-

Εἰκ. 2. Δαδούχος Ἐλευσίνος.

φόνην τῆς παραστάσεως Β ἀποδεικνύει τὴν θεϊαν του φύσιν. Ὁ μόνος νεαρός, θείας φύσεως μυσταγωγὸς εἶναι ὁ Ἰακχος, ὁ κατὰ τὸν Στράβωνα ἀρχηγέτης τῶν μυστηρίων δαίμων¹, ὁ διάφορος τοῦ Δαδούχου. Ὁ δαδουχῶν νέος μυσταγωγὸς ἀσφαλῶς εἶναι ὁ Ἰακχος καὶ ὡς Ἰακχὸν τὸν ἐδέχθησαν ἀρχικῶς καὶ ὁ ΣΚΙΑΣ καὶ ὁ ΦΙΛΙΟΣ.

Ἡ παρουσία τοῦ Ἰάκχου εἰς τὴν παράστασιν ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὴ ἀναφέρεται εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα μόνον εἶχεν ἐνεργὸν μέρος ὁ «δαίμων» ἐκεῖνος. Τὰ μεγάλα Μυστήρια ὑποδεικνύονται καὶ ἀπὸ ἄλλας μικρὰς λεπτομερείας. Ἡ μύστις, ἢ Νίννιον, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου φέρει βακτηρίαν, ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς ὁποίας εἶναι

¹ ΣΤΡΑΒΩΝ C. 468.

άνηρημένος σάκκος. Ἐπίσης σάκκον βαστάζει καὶ ὁ πωγωνοφόρος ἀνὴρ ὁ ἀκολουθῶν τὴν κερνοφοροῦσαν. Ἡ μύστις τῆς παραστάσεως Β δὲν φέρει τὸν σάκκον οὔτε καὶ ὁ πωγωνοφόρος ἀνὴρ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ μύσται τῶν μεγάλων Μυστηρίων τὴν ἡμέραν τοῦ Ἰάκχου, εἰς τὴν ἀπὸ Ἀθηνῶν εἰς Ἐλευσίνα πομπήν, ἔφερον ἐκτὸς τοῦ βάκχου καὶ ὄζώδη ὀδοιπορικὴν ράβδον, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνήρτων σάκκους (κώρυκας ἢ φασκώλια) περιέχοντας τὴν καινουργῆ περιβολήν, τὴν ὁποίαν θὰ ἐχρησιμοποιοῦν κατὰ τὴν τελετήν, καὶ ἄλλα χρειώδη¹. Αἱ προμήθειαι αὗται δὲν ἦσαν ἀναγκαῖαι διὰ τὰ εἰς Ἀθήνας τελούμενα μυστήρια τὰ ἐν Ἄγραις.

Ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ὑπέθεσεν ὅτι ἡ σκηνὴ ἐλάμβανε χώραν τὸν Ἀνθεστηριῶνα μῆνα, τὴν ἐποχὴν τῶν μικρῶν Μυστηρίων, διὰ τὰ ἐγκατεσπαρμένα εἰς τὸ ἔδαφος τῆς παραστάσεως ἄνθη. Ἀλλὰ τὰ ἄνθη ταῦτα εἶναι ἐμβληματικά τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας² καὶ μετὰ τῶν βάκχων, τῶν κλάδων καὶ στεφάνων μυρρίνης ὑποδεικνύουν τὸν Ἐλευσινιακόν, μυστηριακὸν χαρακτήρα τοῦ εἰκονιζομένου θέματος καὶ οὐχὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους. Μεταξὺ τοῦ Ἰάκχου καὶ τῆς καθημένης θεᾶς ἐγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡμισφαιρικὸν ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἐκλήθη «ὀμφαλός». Ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἀντιλέγων, παρετήρησεν ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει ἀρχαία μαρτυρία «καθ' ἣν εἶτε ὀμφαλός τις καὶ δὴ βακχικὸς ἢ δελφικὸς εὐρίσκετο ἐν Ἐλευσίνι καὶ μάλιστα ἐν τῷ ἱερῷ τεμένει, εἶτε ὅτι ἡ Ἐλευσίς ἐθεωρεῖτο κέντρον τῆς γῆς». Ἐπίσης παρετήρησεν ὅτι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον «ἐλλεῖπει τὸ κύριον τοῦ ὀμφαλοῦ τούτου χαρακτηριστικόν, τὸ δικτυωτὸν πλέγμα..... ὅτι τὸ σχῆμα αὐτοῦ (τοῦ ὀμφαλοῦ) δὲν ἔχει τὸ πρὸς τὸ ὄξύ, ἡμίτομον τοῦ ῥοῦ ἀκριβῶς προσομοιάζον σχῆμα τῶν βεβαίων δελφικῶν ὀμφαλῶν τῶν ἀπαντώντων ἐπὶ μνημείων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος)». Καταλήγων λέγει ὅτι «ἴσως πρόκειται..... περὶ τοιοῦτου ἐκ πέτρας παναρχαίου βωμοῦ... περιαιμιμένου, κεκονιαμένου καὶ λελευκωμένου, ὡς γνωρίζομεν ὅτι ἐγένετο ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν ἐπιστατῶν τῶν Ἀθηναϊκῶν Ἐλευσινίων»³.

Εἰς τὴν τελευταίαν, σπουδαιότατην διὰ τὰ Ἐλευσινιακὰ μελέτην τοῦ ὀ RUBENSOHN ὑπέθεσεν ὅτι ἴσως τὸ λευκὸν ἀντικείμενον εἰκονίζει τὸ ἔξαγμα βράχου, τὸ ὁποῖον ἀφέθη εἰς τὸ κέντρον περιπυροῦ τοῦ Τελεστηρίου καὶ τὸ ὁποῖον ἦτο δυνατόν νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ὀμφαλός. Τὴν ὑπόθεσίν του ἐστήριξεν εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ ΤΡΑΥΛΟΥ ὀρισμὸν τῆς θέσεως καὶ ἐκτάσεως τοῦ Ἀνακτόρου, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὁποίου κεῖται τὸ ἔξαγμα τοῦ βράχου⁴. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ τοῦ RUBENSOHN εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ δημιουργεῖ καὶ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀφήνει ἄλυτα. Ἐὰν ὄντως τὸ ἔξαγμα ἐκεῖνο ἐθεωρεῖτο ὡς ὀμφαλός καὶ περιεκλείετο εἰς τὸ Ἀνάκτορον, τὸν ἱερώτατον τοῦ Τελεστηρίου γῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον μόνον ὁ Ἱεροφάντης ἐπετρέπετο νὰ εἰσέλθῃ, πῶς ἢ ὑπόστασις του θὰ ἐγένετο γνωστὴ εἰς τὸν πολὺν λαόν; καὶ ἐὰν ἦτο γνωστὴ θὰ ἦτο ἀρὰ γε ἐπιτετραμμένον ἐν τῶν στοιχείων τοῦ Ἀνακτόρου νὰ γραφῇ

¹ Ἄλλα χρειώδη ἐφέροντο ἐπὶ ὑποζυγίων ὄνων καὶ εἰς τοῦτο ἀναφέρεται ὁ Ξανθίας τοῦ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ (Βάτραχοι 159), ὅταν ἀναφωνῇ: *νῆ τὸν Δί' ἐγὼ γοῶν ὄνος ἄγων μυστήρια.*

² Ὅρα π.χ. τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τῶν μικρῶν Προπυλαίων ὡς καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Καρυατίδων φε-

ρομένης κίστης.

³ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ΔΕΝΑ ἔ.ἀ. σ. 237 καὶ 239. ΑΕ 1883, σ. 114, Β4 καὶ IG II 2², 1 1672, στ. 140-141.

⁴ Ο. RUBENSOHN, JdI 70, 1955, σ. 36. I.N. ΤΡΑΥΛΟΣ, ΑΕ 1950-51, σ. 1-16.

εις ἔργον τέχνης, τὸ ὁποῖον, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ διάστημα τῆς δημιουργίας του, θὰ ἦτο ἐκτεθειμένον εἰς τὰ ὄμματα ἐργατῶν καὶ δούλων ἴσως ἀμυήτων ; Ἄς ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ Πausanias δὲν ἐτόλμησε κἄν νὰ ὀνομάσῃ τὰ κτήρια τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ, ἂν καὶ αὐτὰ θὰ ἦσαν γνωστά, τοῦλάχιστον κατ' ὄνομα, εἰς τὸ πολὺ κοινόν. Νομίζω ὅτι ἄλλως θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ ἡμισφαιρικὸν ἀντικείμενον. Πρὸ ἐτῶν, εἰς δημοσίαν διάλεξίν μου εἰς τὴν Ἑλευσίνα, ὑπέθεσα ὅτι τὸ ἀντικείμενον ἐκεῖνο εἶναι ὁ «πέλανος» τῆς ἐπιγραφῆς τῶν ἀπαρχῶν, κεκοσμημένος κατὰ τρόπον παράλληλον πρὸς τὸν ἀπαντῶμενον εἰς τὰ Χριστιανικὰ πρόσφορα. Εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν κατέληξεν ἀνεξαρτήτως καὶ ὁ ΓΟΥΔΗΣ¹. Καὶ ὁ πέλανος ὑποδεικνύει τὰ μεγάλα Μυστήρια, ὡς θέμα τῆς παραστάσεως.

Ἡ καθημένη θεά, ἡ φέρουσα τὸ σκῆπτρον καὶ κρατοῦσα φιάλην εἰς τὴν δεξιὰν εἶναι ἡ Δημήτηρ, διότι αὕτη συνήθως εἰκονίζεται φέρουσα σκῆπτρον. Χαρακτηριστικῶς ἐγράφη καθημένη ἐπὶ τῆς γῆς ἢ ἐπὶ χθαμαλοῦ βράχου, ἐν ᾧ παρ' αὐτὴν ἀπεικονίσθη πολυποίκιλτος ἔδρα. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ ἀγγειογράφος ἐξ ἀνικανότητος δὲν ἔγραψε τὴν θεὰν ἐπὶ τοῦ κενοῦ «θρόνου», ἐπὶ τοῦ ὁποῖου πρέπει νὰ τὴν φαντασθῶμεν ὡς καθημένην, εἶναι ἀστήρικτος, διότι εἰς τὴν παράστασιν Β ἡ θεὰ ἐγράφη καθημένη ἐπὶ ὁμοίου «θρόνου» κατὰ τρόπον τεχνικώτατον. Σημειωτέον ὅτι λευκὴ γραμμὴ χωρίζει τὴν καθημένην θεὰν ἀπὸ τὸν κενὸν «θρόνον» καὶ τοῦτο ὑποδεικνύει ὅτι ἐκ προθέσεως ἐγράφη «χαμαὶ καθημένη». Ἡ τοιαύτη θέσις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς Ἑλευσινίας Δήμητρος, ἡ ὁποία, ὡς ὁ Ὀμηρικὸς ὕμνος διδάσκει, ὅτε ἔφθασεν εἰς τὴν Ἑλευσίνα: *ἔζητο δ' ἐγγυὸς ὁδοῖο φίλον τετιμημένη ἦτορ, Παρθενίῳ φρέατι ὄθεν ὑδρεύοντο πολῖται* (στ. 98-99). Τὴν μαρτυρίαν δ' αὐτὴν ἐπανέλαβον ἄλλοι νεώτεροι συγγραφεῖς². Ὁ παρ' αὐτὴν κενὸς «θρόνος» εὗρισκει τὴν ἐξήγησίν του εἰς τὸ τυπικὸν τῆς τελετῆς.

Πάντες πιστεύομεν ὅτι κατὰ τὰς μυστηριώτιδας ἐν Ἑλευσίνι νύκτας καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ παριστάνετο τὸ θεῖον δράμα τῆς ἀρπαγῆς τῆς Περσεφόνης, τῶν πλανῶν τῆς Δήμητρος, τῆς ἀφίξεως τῆς θεᾶς εἰς τὴν Ἑλευσίνα, τῆς παραμονῆς της εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Κελεοῦ καὶ εἰς τὸν δι' αὐτὴν ἰδρυθέντα ναόν, τῆς ἐπανόδου τῆς Κόρης. Οἱ μύσται παρηκολούθουν τὰς διαφόρους σκηνὰς τοῦ δράματος, αἱ ὁποῖαι ἠκολούθουν ἢ μία τὴν ἄλλην κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ διηγήματος τοῦ ὕμνου διασωθεῖσαν σειρὰν. Ἡ ἐκ τοῦ Ἄδου ἀνοδος τῆς Κόρης βεβαίως προϋπέθετε τὴν ἀπουσίαν της ἐκ τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐορτῆς καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐορτῆς εἰκονίζει ἡ παράστασις Α. Ὅτε ἡ πομπή, τοῦ Ἰάκχου προεξάρχοντος, ἔφθανεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἱεροῦ ἡ Κόρη δὲν εἶχεν ἐπανέλθει ἐκ τοῦ Ἄδου καὶ μόνη ἡ Δημήτηρ ὑπέδεχτο τοὺς προσκυνητάς, οἱ ὁποῖοι ἔμελλον νὰ ἴδουν τὴν ἀνοδὸν τῆς Κόρης καὶ τὸν θρονισμόν παρὰ τὴν Μητέρα της κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μυσσεῶς των. Ὁ κενὸς «θρόνος» εἶναι τὸ κάθισμα τῆς Κόρης, ἡ ὁποία θὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ἑλευσίνα βραδύτερον ἢ Δημήτηρ ἐγράφη χαμαὶ καθημένη, ὡς ὠρίζεν ἡ παράδοσις. Καὶ ὁ κενὸς λοιπὸν «θρόνος» ὑποδεικνύει ὅτι ἡ παράστασις Α εἰκονίζει προκαταρκτικὴν πρᾶξιν, δημοσίως τελουμένην

¹ Δ. Ν. ΓΟΥΔΗΣ, *Τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος*, σ. 56. *Δήμητρα*, στ. 15. ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ, *Θηριακά*, στ. 484-487.
² ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ I 5, 1. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, *Ὑμνος πρὸς*

καὶ οὐχὶ μυστικὴν, τῶν μεγάλων Μυστηρίων. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι εἰς τὰς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθοῦν πρὸς τὰ μεγάλα Μυστήρια, ἡ Δημήτηρ εἰκονίζεται χαμαὶ καθημένη, ἐν ᾧ εἰς ὅσας σχετίζονται πρὸς τὰ μικρὰ κάθεται ἐπὶ βωμοσχῆμου τετραπλεύρου ἔδρας¹. Τὸ γενικὸν μας συμπέρασμα εἶναι ὅτι σκηνὴ προκαταρκτικὴ τῶν μεγάλων Μυστηρίων παρίσταται εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τῆς ὄψεως τοῦ πίνακος: ἡ ἐν Ἐλευσίῃ παρουσίασις τῶν μυστῶν εἰς τὴν Δήμητρα ὑπὸ τοῦ Ἰάκχου, ἡ ἀποτελοῦσα τὸ τέλος τῆς πομπῆς καὶ τοῦ μέρους τῶν μεγάλων Μυστηρίων τῶν τελουμένων δημοσίᾳ.

Παράστασις Β. Προφανῶς ἡ Περσεφόνη φέρουσα ἀνημιμένας δᾶδας ἄγει ὡς μυσταγωγὸς τοὺς ἰδίους μύστας εἰς τὴν καθημένην Δήμητρα. Βεβαίως ὁ NILSSON ἀναγνωρίζει τὴν ἄνοδον τῆς Κόρης εἰς τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ νομίζω οὐχὶ ὀρθῶς. Ἐλλείπει ἡ χαρὰ, ἡ ὁποία θὰ ἦτο διάχυτος εἰς μίαν τοιαύτην συνάντησιν μητρὸς καὶ θυγατρὸς². Ἡ ἀκολουθοῦσα γυνὴ εἶναι κεροφόρος, ὡς καὶ εἰς τὴν παράστασιν Α, πρᾶγμα ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀνόδου. Οἱ μύσται καὶ τῶν δύο εἰκόνων εἶναι οἱ αὐτοί. Πρὸς τούτοις ἄνοδος Κόρης συνοδεῖα μυστῶν σχετιζομένη πρὸς τὴν Ἐλευσίνα ἀποτελεῖ μέρος τῶν δρωμένων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζοντο εἰς τοὺς μύστας ὑπὸ μορφὴν μυστικοῦ δράματος.

Ἡ γραφὴ ἀκόμη καὶ τοῦ ἐλαχίστου μέρους τῶν δρωμένων ἀσφαλῶς θὰ ἦτο ἀπηγορευμένη. Ὁ διάκοσμος ὑποδεικνύει λατρευτικὴν πρᾶξιν γινομένην ἐντὸς ἱεροῦ περιβόλου. Νομίζω ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ προκαταρκτικῆς ἱεροπραξίας τῶν μικρῶν ἐν Ἄγραις Μυστηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Κόρη καὶ οὐχὶ ὁ Ἰάκχος εἶναι μυσταγωγός. Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι τὰ ἐν Ἄγραις ἐθεωροῦντο ὡς Μυστήρια τῆς Περσεφόνης, ἡ Δημήτηρ παρίστατο ὡς τιμωμένη ἐπισκέπτρια θεά, ὡς παραστάτις τῆς Κόρης. Διὰ τοῦτο κάθεται ἐπὶ «θρόνου» καὶ οὐχὶ χαμαὶ ἢ ἐπὶ τῆς ἀγελάστου πέτρας. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ὁ κίων, ὁ γραφεὶς πλησίον τοῦ ἀριστεροῦ περιθωρίου. Ἀσφαλῶς ὁ κίων οὗτος συμβολίζει κτήριον, ναὸν προφανῶς, ὁ ὁποῖος ἀνῆκεν εἰς τὸ ἱερὸν ὅπου γίνεται ἡ ἱεροπραξία. Ὁ κίων εἶναι ρυθμοῦ Ἰωνικοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ ναὸς τὸν ὁποῖον συμβολίζει θὰ ἦτο Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνας τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος δὲν ὑπῆρχε ναὸς ἢ ἱερὸν κτήριον Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνας βεβαίως ἐγένετο ἡ ἐτησίᾳ συνάντησις τῶν θεαινῶν. Εἰς τὴν περιοχὴν ὅμως τῆς Ἄγρας ἴστατο μικρὸς Ἰωνικὸς ναὸς κατασκευασθεὶς ὑπὸ τοῦ Καλλικράτους καὶ διασωθεὶς ἀκόμη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 18^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, μέχρι τοῦ 1778. Εἶναι ὁ χαρτεὶς Ἰωνικὸς ναός, τὸν ὁποῖον ἀπετύπωσαν ὁ J. STUART καὶ ὁ N. REVETT καὶ ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνην³. Βεβαίως

¹ Ἡ Δημήτηρ κάθεται ἐπὶ τῆς κίστης καὶ παρ' αὐτὴν ἴσταται ἡ Κόρη εἰς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὸν KERN, ἀπετέλουν τὸν τύπον τοῦ λατρευτικοῦ τῶν θεαινῶν συμπλέγματος: Das Kultbild der Göttinnen von Eleusis, AM 17, 1892, σ. 125-142.

² Ὅρα Ὁμηρικὸν πρὸς Δήμητρα ὕμνον, στ. 387-390, ὅπου περιγράφεται ἡ συνάντησις μητρὸς καὶ θυγατρὸς

καὶ τὸ ἐκ Δήλου ἀνάγλυφον τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ CH. PICARD, BCH 55, 1931, σ. 16, πίν. I.

³ The Antiquities of Athens, I, Κεφ. II, πίν. 1-8. Α. ΣΚΙΑΣ, ΠΑΕ 1897, πίν. 1. I. N. ΤΡΑΥΛΟΣ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 66 καὶ AJA 50, 1946, σ. 375, εἰκ. I.

ὁ ναὸς οὗτος ἦτο πολὺ μικρὸς διὰ τὴν περιλάβη τούτων μουμένων, ἀλλ' αἱ ἱεροπραξίαι φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἱεροῦ περικλειομένην ὑπὸ περιβόλου, τὴν ὑπόστασιν τοῦ ὁποίου ὑποδεικνύουν τὰ ἀνηρητημένα κοσμήματα. Κατὰ ταῦτα ἡ σκηνὴ εἰκονίζει τὴν Περσεφόνην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον τὰ μικρὰ ἐν Ἑλληνικαῖς Μυστήρια, παρουσιάζουσιν τοὺς μύστας εἰς τὴν μητέρα θεὰν Δήμητρα. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οὐδ' ἔχοντος παρουσίας ἢ συμμετοχῆς τοῦ Διονύσου ἐγράφη, ὡς θὰ ἔπρεπε, ἐὰν ὄντως ὁ θεὸς ἐκεῖνος μετεῖχε τῶν Μυστηρίων καὶ ἐὰν ὄντως αἱ περιπέτειαί του ἐδιδάσκοντο εἰς αὐτά. Πρέπει νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅτι αἱ εἰκονιζόμεναι ἱεροπραξίαι ἐπὶ τοῦ πίνακος τῆς Νιννίου δὲν φανερόνουν πράξεις ἀποτελούσας μέρος τῆς μυστικῆς τελετῆς, ἀλλὰ πράξεις προκαταρκτικὰς τελούμενας δημοσίᾳ καὶ πρὸ τῆς ἐνάργεως τῆς καθ' αὐτὸ τελετῆς.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ πίνακος τῆς Νιννίου θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα φέρονται ὡς ἀποδεικνύοντα τὴν διείσδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας καὶ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασιν του παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Ἡ συστηματικώτερα μελέτη τῶν μνημείων τούτων ἐγένετο, ὡς ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Η. METZGER, ὁ ὁποῖος συνοψίζει τὸ συμπέρασμα του εἰς τὸν τίτλον κεφαλαίου τῆς μελέτης του «Dionysos divinité Éleusinienne»¹. Τὰς ἀρχαιοτέρας παραστάσεις τὰς ἀποδεικτικὰς τῆς ὑποθέσεώς του εὐρίσκει εἰς τὸ μελανόμορφον θυμιατήριον τῆς Ἐλευσίνας καὶ εἰς τὴν κοτύλην τοῦ Ἰέρωνος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.

1. Τὸ τεμάχιον ποδὸς μελανομόρφου θυμιατηρίου, τὸ ὁποῖον εὐρέθη ὑπὸ τοῦ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ καὶ ΘΡΕΨΙΑΔΗ εἰς τὴν πρὸ τοῦ νοτίου ἀρχαϊκοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου μεγάλην πυράν², εἶναι νῦν ἐκτεθειμένον εἰς τὴν αἴθουσαν ἀγγείων τοῦ Μουσείου τῆς Ἐλευσίνας (εἰκ. 3). Διὰ πλαστικοῦ δακτυλίου ὁ πούς διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας. Εἰς τὴν ἄνω εὐρίσκομεν τὸν γενειοφόρον Διόνυσον, κισσῶ ἐστεφανωμένον καὶ κρατοῦντα κἀνθάρον, μεταξὺ δύο γυναικῶν. Ἡγεῖται ὁ Ἐρμῆς, ὅστις στρέφει πρὸς τοὺς ἀκολουθοῦντας. Εἰς τὴν κάτω ζώνην ἔχομεν Κιθαροφδὸν Ἀπόλλωνα μεταξὺ δύο γυναικῶν. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς προπορευομένης γυναικὸς ἐγράφη μικρὰ ἔλαφος. Εἰς τὴν πλατεῖαν βάσιν τοῦ θυμιατηρίου ἔχει γραφῆ ἀρματοδρομία (τρία ἄρματα καὶ ἰωνικὸς κίων). Νομίζω ὅτι ὅλαι αἱ θεῖαι μορφαὶ τοῦ θυμιατηρίου δύνανται νὰ ἀναγνωρισθοῦν μετὰ μεγάλης πιθανότητος. Ἡ μικρὰ ἔλαφος ἀποδεικνύει ὅτι μία τῶν γυναικείων μορφῶν, τῶν συνοδῶν τοῦ Ἀπόλλωνος, εἶναι ἡ Ἄρτεμις, ἢ ἑτέρα πιθανῶς εἶναι ἡ μήτηρ των Λητώ. Κατ' ἀναλογίαν αἱ γυναικεῖαι μορφαὶ αἱ γραφεῖσαι παρὰ τὸν Διόνυσον, θὰ εἶναι ἡ Ἀριάδνη καὶ ἡ μήτηρ του Σεμέλη³. Κατὰ τὸν METZGER ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Διονύσου, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τῆς κοτύλης τοῦ Ἰέρωνος, εἶναι ἀρκετὴ «d'attester la présence de Dionysos à Éleusis, dès la fin du VIe et la première moitié du Ve siècle» καὶ ὅτι «Dionysos figure avec ses attributs traditionnels au nombre

¹ BCH 68-69, 1944-1945, σ. 323.

² Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΔ 13, 1930-1931, Παράρτημα σ. 27, εἰκ. 9-10.

³ Τὸ ὅτι καὶ ἡ Σεμέλη ἐγράφετο μετὰ τοῦ Διονύσου

ἀποδεικνύει καὶ ἡ παράστασις τῆς λεγομένης κύλικος Santangelo τοῦ Μουσείου τῆς Νεαπόλεως, GERHARD, Akad. Abhand., πίν. 68, 162. Ε. BUSCHOR, S. B. Bayer. Akad. 1937, I, εἰκ. 1.

des participants d'une procession éleusinienne»¹. Ἔστω καὶ ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι ἐπὶ τοῦ ποδὸς παρίσταται ἑλευσινιακὴ πομπή, ἀκόμη καὶ τότε δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν κοινήν λατρείαν τῶν μελῶν τῆς πομπῆς καὶ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Διότι, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Διονύσου εἰς τὴν πομπὴν ὑποδεικνύει καὶ διείσδυσίν του εἰς τὴν Ἐλευσίνα, τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διείσδυσιν τοῦ Ἀπόλλωνος, τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τῶν λοιπῶν θεαινῶν εἰς τὴν λατρείαν αὐτήν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ παράστασις Διονύσου καὶ Ἀπόλλωνος μετὰ τῶν συγγενῶν εἰς αὐτοὺς θεαινῶν, ἀκόμη καὶ τοῦ ὀδηγοῦντος Ἑρμοῦ εἰς τὴν γραφεῖσαν ἐπὶ τοῦ θυμιατηρίου στάσιν, δὲν εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀποκλειστικὴ τοῦ Ἐλευσινιακοῦ εὐρήματος. Σχεδὸν ὁμοίαν παράστασιν εὐρίσκουμεν εἰς ἀμφορέα μελανομόρφου ρυθμοῦ, Β 259, τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, προερχόμενον ὄχι ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα ἀλλ' ἀπὸ τὸ Vulci². Ἐπὶ τῆς ὄψεως Α τοῦ ἀμφορέως ἐκείνου ἔχομεν κιθαρωδὸν Ἀπόλλωνα μετὰ δύο γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι ὀνομάζονται νύμφαι εἰς τὴν δημοσίευσιν ἀλλ' ἀσφαλῶς εἶναι αἱ αὐταὶ θεῖαι μορφαί, τὰς ὁποίας ἔχομεν ἐπὶ τοῦ θυμιατηρίου, ἢ μία τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Ἄρτεμις. Διότι μετὰ αὐτῆς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐγράφη καὶ εἰς τὸν ἀμφορέα μικρὰ ἔλαφος. [Ἐἰς τὴν ὄψιν Β ἐγράφη ὁ Διόνυσος, ἐστεφανωμένος καὶ φέρων κάνθαρον, παρ' αὐτὸν ἡ Ἀριάδνη καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Ἑρμῆς ὅμοιος τοῦ ἐπὶ τοῦ θυμιατηρίου. Εἰς τὴν ὄψιν αὐτὴν ἔχομεν τρεῖς ἀντὶ τεσσάρων μορφῶν διὰ τὴν ἔλλειψιν χώρου, ἢ ὁποία προφανῶς ἐπέβαλλε τὴν παράλειψιν τῆς δευτέρας γυναικείας μορφῆς. Βεβαίως ὁ ἀμφορεύς αὐτὸς δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὴν μυστικὴν τῆς λατρείαν. Πρέπει ἴσως νὰ σημειώσωμεν καὶ τὴν μελανόμορφον ὑδρίαν Β 345 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφησαν τὰ δύο ζεύγη—Ἀπόλλων καὶ Ἄρτεμις μὲ τὴν ἔλαφον, Διόνυσος καὶ Ἀριάδνη—προσβλέποντα ἀλλήλα.

Εἰκ. 3. Πήλινον θυμιατήριον Ἐλευσίνος.

¹ METZGER, ἔ.ἀ. σ. 328.

² CVA British Museum, fasc. 4, πίν. III, H, e, 64, 9a, 9b

Ἀκόμη καὶ τὸν ἀμφορέα τῆς Bibliothèque Nationale ἀρ. 231, ὅπου ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Ἀπόλλων μὲ τὴν κιθάραν τοῦ εἰκονίζονται μεταξύ γυναικῶν. Αἱ γυναῖκες αὐταὶ ἀποκαλοῦνται μοῦσαι εἰς τὴν δημοσίευσιν, ἀλλὰ Μοῦσαι τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν εἶναι κάπως ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὴν παράδοσιν. Πρὸς τούτοις ἡ παρουσία ἐλάφου μεταξύ τῶν μορφῶν ἀποδεικνύει ὅτι καὶ πάλιν ἔχομεν τὴν δυνάδα τῶν θεαινῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς θεοὺς—ἦτοι Ἄρτεμιν (τῆς ὁποίας βεβαίως ἡ ἔλαφος ἦτο σύμβολον) καὶ Λητώ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου Ἀριάδην καὶ Σεμέλην¹. Ὁ πρὸς τὰ ὀπίσω βλέπων Ἑρμῆς φαίνεται ὅτι εἶναι τύπος τῆς γραφῆς τοῦ εἰς τὸν μελανόμορφον ρυθμὸν. Τοῦτο σαφῶς ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τῆς παραστάσεως τῆς ὑδρίας Β 347, ἐκ Καμείρου, τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ὅπου ἔχομεν τὸν Ἀπόλλωνα μὲ τὴν κιθάραν τοῦ, δύο θεᾶς καὶ τὸν Ἑρμῆν. Εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται περὶ πομπῆς².

Εἰκ. 4. Κοτύλη Ἰέρωνος.

Τὸ θέμα λοιπὸν τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος μεταξύ τῶν πρὸς αὐτοὺς προσκειμένων θεαινῶν καὶ τοῦ ἄγοντος Ἑρμοῦ φαίνεται ὅτι δὲν ἦτο Ἐλευσινιακὸν ἀλλὰ θέμα τῆς ἀγγειογραφίας ἐν γένει τοῦ μελανομόρφου ρυθμοῦ καὶ δὲν ἀποδεικνύει τὴν παρουσίαν τοῦ Διονύσου καὶ τὴν διεισδυσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν.

2. Ἡ κοτύλη τοῦ Ἰέρωνος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (E 140) φέρει εἰς τὴν κυρίαν τῆς ὄψιν τὴν ἀποστολὴν τοῦ Τριπτολέμου καὶ εἰς τὴν ἑτέραν κατὰ σειρὰν καθήμενον Εὐμόλπον, κύκνον, Δία φέροντα σκῆπτρον καὶ κεραυνόν, Διόνυσον μὲ σκῆπτρον, Ἀμφιτρίτην κρατοῦσαν δελφίνα καὶ καθήμενον Ποσειδῶνα μὲ σκῆπτρον (εἰκ. 4)³. Ἡ παρουσία τοῦ Διονύσου μὲ τοὺς ἄλλους θεοὺς δὲν ἀποδεικνύει καὶ τὴν διεισδυσίν του εἰς τὰ Ἐλευσίνια. Τὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς ἔγινε κοινότατον εἰς τὸ

1 CVA British Museum, fasc. 6, πίν. III, H, e, 94, 4. Biblioth. Nat'l. fasc. 1, πίν. 42, 4.

2 GVA British Museum, fasc. 6, πίν. III, H, e, 96, 3. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει ὁ Ἑρμῆς εἰς πολλὰς ἄλλας ἀπεικονίσεις, ὡς καὶ εἰς τὴν ὄψιν Β τοῦ μελανομόρφου ἀμφορέως Β 245 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (CVA British Museum, fasc. 4, πίν. III, H, e, 60, 15). Εἰς τὴν παράστασιν τῆς ὄψεως Β τοῦ ἀμφορέως Β 245 ἔχομεν τὴν

ἀπόδειξιν τῆς χρήσεως τῆς ἐλάφου ὡς συμβόλου τῆς Ἄρτέμιδος, ἡ ὁποία ὁρίζεται ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ τόξου, τὸ ὁποῖον κρατεῖ καὶ ἀπὸ τὴν φαρέτραν, τὴν ὁποίαν φέρει.

3 FURTWÄNGLER - REICHOLD, Griech. Vasenmalerei, πίν. 161. M. P. NILSSON, Geschichte der Griechischen Religion, I, πίν. 43, 1. METZGER, ἔ.ἀ. σ. 325.

α' ἡμῖσι τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος. Ἡ Dr. BETTY GROSSMAN, εἰς τὴν μὴ δημοσιευθεῖσαν εἰσέτι διδακτορικὴν τῆς διατριβῆν, παρέχει κατάλογον 49 παραστάσεων τῆς ἀποστολῆς, ἀνηκόντων εἰς τοὺς χρόνους αὐτούς. Ἡ ἀποστολὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπετέλει μέρος τῆς μυστικῆς λατρείας τῆς Ἐλευσίνας, διότι δὲν θὰ ἐγράφετο τόσον ἐλευθέρως ἐπὶ κοινῶν ἀγγείων. Κατ' ἀκολουθίαν ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ στηρίξωμεν συμπεράσματα σχετικὰ πρὸς τὴν λατείαν. Ἡ στροφὴ τοῦ Εὐμόλπου καὶ τοῦ Ποσειδῶνος πρὸς τὸ κύριον θέμα τῆς ἀποστολῆς πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι αἱ παραστάσεις καὶ τῶν δύο ὄψεων εἶναι συναφεῖς. Εἶναι δηλαδὴ δυνατὸν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ θεοὶ παρίστανται εἰς τὴν «ἀποστολήν». Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ παρόντες θεοὶ ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν γονιμοποίησιν τῆς βλαστῆσεως ἢ καὶ πρὸς τὴν βλάστησιν αὐτὴν καὶ ἡ παρουσία των εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Τριπτολέμου ἦτο φυσικὴ. Ὁ Ζεὺς, βεβαίως ὡς ὄμβριος Ζεὺς, καὶ ὁ Ποσειδῶν, ὡς θεὸς τῶν ὑδάτων καὶ τῶν πηγῶν, ἦσαν ὄχι μόνον ἐξυπηρετικοὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Τριπτολέμου ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖοι διὰ τὴν ἐπιτυχίαν του. Ἡ Ἀμφιτρίτη προσετέθη ὡς σύζυγος τοῦ Ποσειδῶνος καὶ αὐτὴ θεὰ τῶν ὑδάτων καὶ τῆς ὑγρασίας. Ὁ κύκνος, ὑδροχαρὲς πτηνόν, ἀποδεικνύει τὴν ἔμφασιν, τὴν ὁποίαν ὁ ἀγγειογράφος θέτει εἰς τὴν βροχὴν καὶ τὴν ὑγρασίαν. Ὁ Εὐμόλπος βεβαίως ἀντιπροσωπεύει τὴν Ἐλευσίνα. Πρέπει τώρα νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Διόνυσος δὲν κρατεῖ κἀνθάρον ἢ καὶ θύρσον ἀλλὰ σκῆπτρον, ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου βλαστάνουν κλάδοι κισσοῦ. Προφανῶς ἐγράφη ὡς θεὸς τῆς βλαστῆσεως καὶ ὡς θεὸς ἀγροτικὸς εἶχε θέσιν εἰς τὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς. Ἡ παράστασις τοῦ Ἰέρωνος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰ μυστήρια, οὐδὲ ὑποδεικνύει τὴν διείσδυσιν εἰς αὐτὰ τοῦ Διονύσου. Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν τῆς παρουσίας τοῦ Διονύσου εἰς τὰ Ἐλευσίνα πρὸς τὸ τέλος τῆς 6ης καὶ τὸ α' ἡμῖσι τῆς 5ης ἑκατονταετηρίδος, τὸ βασισθὲν ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἀγγειογραφικῶν, δὲν εὐσταθεῖ.

Παραστάσεις Διονύσου εἰς θέματα Ἐλευσινιακὰ ἔχομεν εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ 4ου αἰῶνος καὶ ταύτας σχολιάζει ὁ METZGER.

3. Λήκυθος μὲ πολύχρωμον ἀνάγλυφον διακόσμησιν τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου τῶν ἀρχῶν ἴσως τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τὴν λήκυθον αὐτὴν περιέγραψε πλήρως ὁ E. ROTTIER καὶ ἐκ τῆς μελέτης του ἐλήφθη τὸ σχεδιάσμα τῆς εἰκόνας 5. Κατὰ τὸν ROTTIER ἡ διακόσμησις παριστᾷ «la réunion des divinités d'Éleusis»¹. Ἡ παράστασις περιλαμβάνει ἕξ πρόσωπα. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ἐγράφη καθημένη ἡ Ἀθηνᾶ, μετ' αὐτὴν ὁ Διόνυσος, ἀγένειος φέρων μακρὰν καὶ ἄχαρι νεβρίδα καὶ βάκχον. Εἰς τὸ κέντρον σχεδὸν τῆς παραστάσεως ἔχομεν τὴν Δήμητρα καθημένην ἐπὶ τετραγώνου βωμοσχήμου ἔδρας, τὰ γραπτὰ κοσμήματα τῆς ὁποίας ἀποκλείουν τὴν ἀγέλαστον πέτραν. Ἡ θεὰ στρέφει τὸν κορμὸν καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς πρὸς τὴν ἰσταμένην Κόρην, ἡ ὁποία κρατεῖ δᾶδα διαγωνίως πρὸς τὸ σῶμά της. Πέραν τῆς Κόρης καὶ ὑψηλὰ εἰς τὴν παράστασιν ἐγράφη, σχεδὸν ὡς παιδίον, ὁ Τριπτόλεμος εἰς τὸ πτερωτόν του ἄρμα καὶ ὑπ' αὐτὸν θυμιατήριον. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν ἐγράφη

¹ E. ROTTIER, *Lecythe à reliefs représentant les divinités d'Éleusis*, REG 32, 1919, σ. 406-414, πίν. I. F. COURBY, *Vases à reliefs*, σ. 140. METZGER, ἔ.δ. σ. 325, ἀρ. 3.

νέος με μελίχιον πρόσωπον, φέρων βάχχον και πιθανῶς καθήμενος ἐπὶ βραχόδους ἐδάφους, ὀπισθεν τοῦ ὁποίου φύεται δενδρύλλιον, ὑψούμενον μέχρι τοῦ ἄνω περιθωρίου. Ὁ METZGER προφανῶς θεωρεῖ τὸν Διόνυσον τῆς παραστάσεως γραφέντα συμμετρικῶς πρὸς τὴν Περσεφόνην, ὡς μέλος θείας τριάδος τῆς Ἐλευσινιακῆς μυστικῆς λατρείας.

Ὁ Διόνυσος ὁμοιος τῆς ληκύθου, ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν ὁ ROTTIER. ἐγράφη ὡς μύστης φέρων στέφανον μυρρίνης και νεβρίδα και οὐχὶ ὡς ἰσότημος θεὸς τῆς Δήμητρος. Ἰσταται ὀλίγον τι πρὸς τὰ ὀπίσω τῶν καθημένων θεαινῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν τοῦ δίδουν καμμίαν σημασίαν. Προφανῶς σχετίζεται πρὸς τὸν νέον τὸν γραφέντα εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως, ὁ ὁποῖος, καθὼς και ὁ θεός, ἀποδεικνύεται ὡς μύστης ἐκ τοῦ βάχχου τὸν ὁποῖον φέρει. Τὸν νέον τοῦτον ὁ μὲν ROTTIER ἐδέχθη ὡς τὸν

Εἰκ. 5. Σχεδίασμα τῆς ἐπὶ τῆς ληκύθου τοῦ Λούβρου παραστάσεως.

Ἀπόλλωνα καθήμενον ὑπὸ δενδρύλλιον δάφνης και ἴσως εἰς τὸν ναόν του ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, τὸ σημερινὸν μοναστήριον τοῦ Λαφνιοῦ, ὁ δὲ METZGER ὡς Ἀπόλλωνα ἢ Εὐβουλέα. Ἄλλ' Ἀπόλλων μύστης τῶν μυστηρίων εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν παράδοσιν και τὸ δενδρύλλιον ἀποδεικνύεται ὡς θάμνος μυρρίνης και οὐχὶ δάφνης ἀπὸ τὴν παράστασιν μύσεως τοῦ Διονύσου ἐπὶ βοιωτικῷ σκύφου εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 6)¹. Ὁ ROTTIER διστάζει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν Ἡρακλέα εἰς τὸν νέον αὐτόν, διότι εἶναι «figure douce et efféminée... toute semblable à celle de Dionysos. La massue aussi est absente». Ἀλλὰ και εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Κύμης ὁ Ἡρακλῆς ἐγράφη ὡς νέος ὀλίγον ἀθλητικὸς και θηλυπρεπῆς σχεδόν. Πρὸς τούτοις εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι τὸ ρόπαλον ἦτο γεγραμμένον εἰς τὸ καταστραφέν μέρος τῆς παραστάσεως. Ἀλλὰ και εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Κύμης ὁ Ἡρακλῆς δὲν φέρει ρόπαλον. Νομίζω ὅτι εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ληκύθου παράστασιν

¹ O. RUBENSOHN, AM 24, 1899, σ. 59-71, ἰδίᾳ σ. 67 εἰκῶν. Ὁ Φοῖνιξ συνήθως γράφεται ὡς δένδρον εἰς παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ δάφνη χρησιμοποιεῖται

διὰ στεφάνους, κλάδοι δ' αὐτῆς κρατοῦνται ὑπὸ τῶν προσκνητῶν ἢ και ὑπ' αὐτοῦ τοῦ θεοῦ.

ἔχομεν τὸν Διόνυσον καὶ τὸν Ἡρακλέα ὡς μύστας τῶν Μυστηρίων καὶ οὐχὶ ὡς λατρευομένους θεούς. Βεβαίως ἡ Ἀθηνᾶ ἐτέθη ὡς συμβολίζουσα τὴν στενὴν συγγένειαν τῆς Ἐλευσίνοσ πρὸς τὰς Ἀθήνας. Ἡ γραφή τοῦ Τριπτολέμου ὑποδεικνύει καὶ πάλιν ὅτι εἰς τὴν λήκνυθον ἔχομεν ἀναπαράστασιν ὅχι τῶν Ἐλευσινίων θεῶν ἀλλὰ τῶν Ἐλευσινίων θεαινῶν, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῶν δύο θείων μυστῶν τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας. Φαίνεται ὅτι ὁ λόγος τοῦ δαδούχου Καλλία πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, εἰς τὸν ὁποῖον τοὺς ὑπεμίμησε τὰς μεγάλας πρὸς τοὺς προπάτοράς των ὑπηρεσίας τῆς Ἀθηναϊκῆς - Ἐλευσινιακῆς πολιτείας καὶ τὸν ὁποῖον διεφύλαξεν ἐν μέρει ὁ Ξενοφῶν ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν¹. Ἰδίᾳ ἢ περικοπῇ: λέγεται μὲν Τριπτόλεμος

Εἰκ. 6. Σκύφος Βερολίνου.

ὁ ἡμέτερος πρόγονος τὰ Δήμητρος καὶ Κόρης ἄροητα ἱερὰ πρότοις ξένοις δεῖξαι Ἡρακλεῖ τε τῷ ὑμετέρῳ ἀρχηγέτῃ καὶ Διοσκούροιν τοῖν ὑμετέροιν πολίταιν, ἦτο κολακευτικὴ διὰ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τὴν μαρτυρίαν αὐτὴν ἐχρησιμοποίησαν μὲ τὴν συνήθη καλλιτεχνικὴν ἐλευθεριότητα οἱ ἀγγειογράφοι τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Πλήρη ἀναπαράστασιν τοῦ θέματος, ὡς τὸ διετύπωσεν ὁ Καλλίας, εὐρίσκομεν εἰς κάλυμμα λεκανίδος ρυθμοῦ Kertsch τοῦ ἐν Tübingen Μουσείου².

4. Ἄν καὶ μόνον τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ καλύμματος διεσώθη ἐν ταύτοις ὅμως ἢ ἐπ' αὐτοῦ παράστασις εἶναι σαφῆς (εἰκ. 7). Παρὰ τὴν καθημένην Ἀθηνᾶν, τὴν ὁποῖαν στεφανώνει ἰπταμένη μικρὰ Νίκη, ἴσταται ὁ προσφιλέτης τῆς Ἡρακλῆς φέρων στέφανον μυρρίνης καὶ στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ροπάλου του. Μετὰ τὸν Ἡρακλέα ἐγράφη ἰστάμενος Διόνυσος κρατῶν θύρσον, ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἥρωα καὶ τὴν Ἀθηνᾶν. Μετ' αὐτὸν καθημένη καὶ σκηπτοῦχος Δημήτηρ στρέφει πρὸς τὴν ἰσταμένην Κόρην, φέρουσαν ἀνημμένας δᾶδας. Μεταξὺ τῶν δύο θεαινῶν ἐγράφη παιδίον

¹ ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἑλληνικά VI 3, 6.

² C. WATZINGER, Griech. Vasen in Tübingen, σ. 57, πίν. 40. K. SCHEFOLD, Untersuch. K. Vasen, ἀρ. 146. M. P. NILSSON, ἔ.δ. πίν. 45, 1. Ὁ NILSSON ὑποθέτει

ὅτι ὁ καθήμενος νέος εἶναι ὁ Εὐμόλπος. Πιστεύω ὅτι ὁ WATZINGER ἔχει δίκαιον ἀναγνωρίζων εἰς αὐτὸν τὸν Τριπτόλεμον.

μὲ κέρας Ἀμαλθείας, προφανῶς ὁ Πλούτος. Μετὰ τὴν Περσεφόνην ἔχομεν ἀνδρικήν μορφήν προφανῶς καθημένην καὶ φέρουσαν σκήπτρον. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ νέος αὐτὸς εἶναι ὁ Τριπτόλεμος. Εἰς τὸ ἕτερον ἥμισυ τῆς ἐπιφανείας τοῦ καλύμματος ἐγράφησαν οἱ Διόσκουροι ἐπὶ τῶν ἵππων των καὶ μεταξὺ τῶν διδύμων προφανῶς ὁ Ἴακχος φέρων δᾶδας, μία τῶν ὁποίων διακρίνεται καλῶς.

Ὁ ΜΕΤΖΓΕΡ, ἔ.ά. σ. 339, γράφει διὰ τὴν παράστασιν αὐτήν: «Le voici, par exemple, aux Mystères d'Agra présidant à l'initiation d'Héraclès et des Dioscures

Εἰκ. 7. Κάλυμμα λεκανίδος ἐν Tübingen.

aux côtés de Déméter et de Coré. Tel et le sens des scènes figurées sur la lékanis de Tübingen et peut-être aussi sur le cratère Pourtalès». Ἀλλὰ διατὶ ἡ μύησις αὕτη εἰς τὰ μυστήρια τὰ ἐν Ἄγραις; Ὁ Ἡρακλῆς δὲν φέρει βάκχον, ὡς εἰς ἄλλας παραστάσεις μύησεως ἀκόμη καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατήρος Pourtalès, οὔτε καὶ ὁ μόνος πλήρως παριστώμενος τῶν Διοσκούρων, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ φέρῃ στέφανον μυρρίνης. Εἰς τὰ μικρὰ Μυστήρια δὲν εἶχε θέσιν ὁ Ἴακχος, μικρὸν μέρος τοῦ ὁποίου διεσώθη μεταξὺ τῶν Διοσκούρων. Καὶ ἡ Ἀθηνᾶ δὲν εἶχε θέσιν εἰς τὴν μύησιν καὶ ὁμοίως παρίσταται συνομιλοῦσα μὲ τὸν Ἡρακλέα. Νομίζω ὅτι εἰς τὸ κάλυμμα τῆς ἐν Tübingen λεκανίδος δὲν ἀναπαρίσταται μύησις ἀλλ' ἀπλῶς σύνταγμα τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, τῶν θεῶν τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας, τῆς Ἀθηνᾶς, συμβολιζούσης τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν σχέσιν των πρὸς τὴν Ἐλευσίνα¹, τοῦ Ἴακχου τῶν μεγάλων Μυστηρίων, τῶν

¹ Ὅρα καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Ρεϊτῶν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἐλευσίνας.

περιφήμων μυστῶν θείας φύσεως, καὶ τοῦ Τριπτολέμου μύσαντος αὐτούς. Ἔχομεν δηλαδή γραφικὴν ἀναπαράστασιν τῶν λόγων τοῦ Καλλίου τῶν τόσον κολακευτικῶν διὰ τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἐξυπηρετικῶν τῶν φιλοδοξιῶν των.

5. Ἐνδιαφέρουσαν ἀναπαράστασιν τοῦ αὐτοῦ θέματος, συμφωνοῦσαν περισσότερον πρὸς τὴν τῆς ληκύθου τοῦ Λούβρου, ἔχομεν ἐπὶ τοῦ ὄμου τῆς ὑδρίας τῆς Κύμης (εἰκ. 8) τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4^{ου} αἰῶνος¹. Νομίζω ὅτι ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ εἶχε δίκαιον ὅταν διέκρινε τὴν ὅλην εἰκόνα εἰς τρεῖς διαφόρους παραστάσεις, εἰς κεντρικὴν καὶ εἰς δύο πλαγίας ἴσως δὲ καὶ δευτερευούσης σημασίας παραστάσεις, ἐκά-

Εἰκ. 8. Ὑδρία Κύμης.

στη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει δύο μορφάς². Ἡ κεντρικὴ παράστασις περιλαμβάνει ἕξ μορφάς, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ληκύθου τοῦ Λούβρου εἰκονιζομένη. Αἱ μορφαὶ αὗται ἔχουν ταξιθετηθῆ κατὰ τρόπον διάφορον πῶς ἐκείνου, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησεν ὁ τεχνίτης τῆς ληκύθου. Εἰς τὸ κέντρον καὶ πάλιν ἔχομεν τὴν σκηπτοῦχον Δήμητρα καθημένη ἐπὶ ποικιλτῆς, βωμοσγήμου ἔδρας καὶ στρεφομένη πρὸς τὴν Κόρη μὲ τὴν ὁποῖαν συνομιλεῖ. Ἡ ἵσταμένη Κόρη κρατεῖ διαγωνίως τοῦ σώματος ἀνημμένην δάδα καὶ στρέφει τὰ νῶτα πρὸς ἀνυπόδητον νέον, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀπὸ τοῦ ποδὸς χοιρίδιον εἰς τὴν δεξιάν καὶ δύο βάκχους εἰς τὴν ἀριστεράν. Τὴν κεφαλὴν στρέφει

¹ Νῦν εἰς τὸ Ermitage. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 400 ἔξ., ὅπου καὶ ἡ μέχρι τῶν χρόνων του βιβλιογραφία. Ε. GABRICCI, Mon. Lincei 22, 1913-14, σ. 696 ἔξ.

καὶ πίν. C-CII. NILSSON, Religion, πίν. 47. METZGER, σ. 326, ἀρ. 9.

² ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 406-407.

ὁ νέος πρὸς καθημένην ἐπὶ βραχίονος ἐδάφους Ἀθηναῖν, μὲ τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι συνδιαλέγεται. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς Δήμητρος ἴσταται πρὸ τρίποδος ὁ Διόνυσος φέρων ποδήρη χιτῶνα καὶ κρατῶν θύρσον. Προφανῶς συνομιλεῖ μὲ τὸν ἐπὶ τοῦ πτερωτοῦ δίφρου του καθημένον Τριπτόλεμον, πρὸς τὸν ὁποῖον στρέφει τὴν κεφαλὴν. Οἱ μελετηταὶ τῶν Ἐλευσινιακῶν ζητημάτων συμφωνοῦν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἀπεικονιζομένων μορφῶν ἐκτὸς τοῦ νέου τοῦ φέροντος χοιρίδιον καὶ βάχχους. Τοῦτον ὠνόμασαν διαφόρως Εὐβουλέα, Κελεόν, πρῶτον θύτην ἐν Ἐλευσίνι, ἐπιβώμιον ἱερέα, διάκονον τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἡρακλέα. Νομίζω ὅτι ὁ METZGER ἔχει δίκαιον ἀποδεχόμενος αὐτὸν ὡς Ἡρακλέα. Καὶ εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν ἔχομεν τὸ αὐτὸ ὡς καὶ εἰς τὴν λήκυθον θέμα: τὰς θεὰς τῆς Ἐλευσίνας, τοὺς θεοὺς μύστας Διόνυσον καὶ Ἡρακλέα, τὴν Ἀθηναῖν, προστάτιν τοῦ ἥρωος ἐκείνου καὶ ἀντιπρόσωπον τῶν Ἀθηναίων, καὶ τέλος τὸν Τριπτόλεμον τὸν κατὰ τὴν παράδοσιν μυσήσαντα τὸν ἥρωα, εἰς ἥρεμον συνομιλίαν. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐδῶ ὁ Διόνυσος εἶναι πάρεδρος τῆς Δήμητρος, ἀφ' οὗ παρίσταται ἰστάμενος πρὸ τοῦ καθημένου Τριπτολέμου. Βεβαίως ἡ Κόρη ἐγράφη ἰσταμένη, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ καλλιτεχνικός της τύπος, ἐγράφετο δηλαδὴ ἰσταμένη ὁσάκις παρίστατο πλησίον τῆς μητρὸς της. Καὶ εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Κύμης λοιπὸν δὲν ἔχομεν ἀπόδειξιν διεισδύσεως τοῦ Διονύσου, ἀλλ' ἀπλῶς παράστασιν του ὡς μυσθέντος εἰς τὰ Μυστήρια.

Εἰς τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ πλαγίαν παράστασιν νομίζω ὅτι ἔχομεν τὴν Ἐλευσινίαν Δήμητρα καὶ πρὸ αὐτῆς τὸν νεαρὸν Ἰαχον, εἰς δὲ τὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ Ἀρτεμιν καὶ τὸν νεαρὸν Ἰαχον κρατοῦντα δᾶδα¹. Αἱ πλάγιοι παραστάσεις δὲν ἔχουν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν κεντρικὴν.

Ἡ πρόσοδος τῶν ἡρώων εἰς τὴν τελετὴν τῶν Μυστηρίων εἰκονίσθη ἐπὶ δύο ἀγγείων τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, εἰς τὸν λεγόμενον κρατῆρα Pourtalès καὶ εἰς τὴν πελίκην τοῦ Παντικαπαίου.

6. Κρατῆρ F 68 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τύπου Kertsch ἐκ τῆς συλλογῆς Pourtalès (εἰκ. 9)².

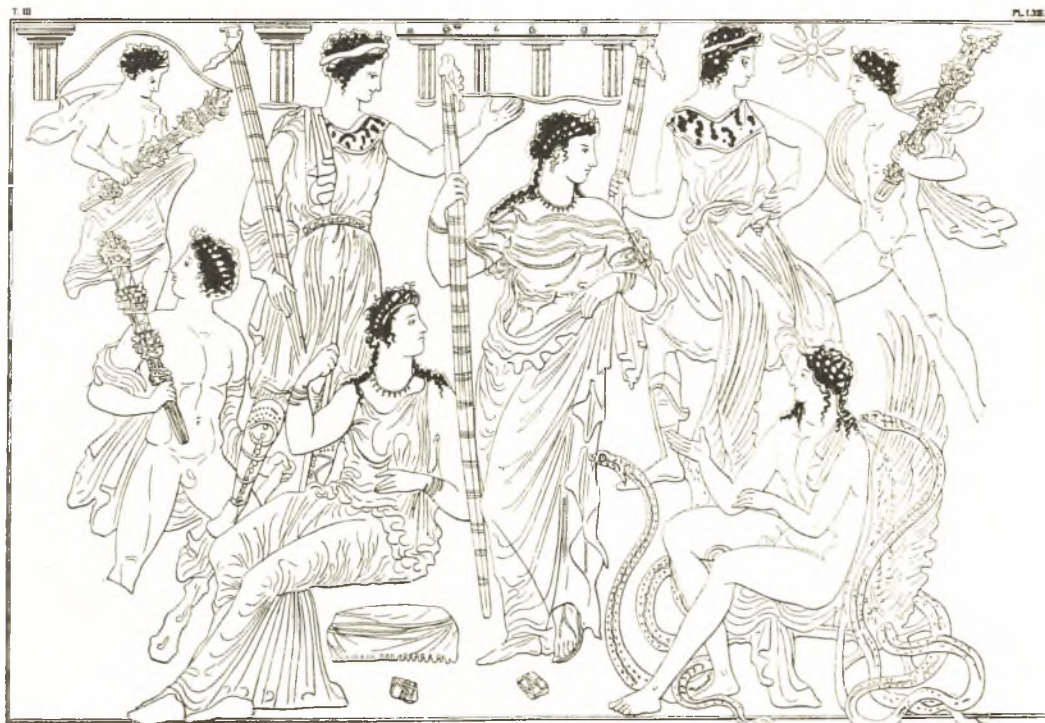
Εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν του ὁ κρατῆρ φέρει τὴν πρόσοδον τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Διοσκούρων πρὸς μύθσιν εἰς τὰ Μυστήρια. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη τῆς παραστάσεως ἔχει γίνεαι γενικῶς δεκτὴ, οἱ ἀσχοληθέντες ὅμως μὲ τὰ Ἐλευσινιακὰ προβλήματα διαφωνοῦν μεταξύ των ὡς πρὸς τὰ Μυστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ μυσθῶν οἱ ἥρωες. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ἐμυσθῆται μόνον εἰς τὰ μικρὰ Μυστήρια, τὰ ὁποῖα καὶ ἰδρύθησαν πρὸς χάριν του. Ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Πλοῦτος 1013) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: *..... ἔστι καὶ μικρὰ μυστήρια γινόμενα δι' Ἡρακλέα. Ἡρακλῆς γὰρ ἐπιστὰς ἡξίου μνεῖσθαι. ἔθος δὲ ἦν τοῖς Ἀθηναίοις ξένον μὴ μνεῖν· μὴ βουλόμενοι οὖν λῦσαι τὸ ἔθος μὴδ' ἀπῶσαι τὸν εὐεργέτην [Ἡρακλέα] ἐπενόησαν μικρὰ μυστήρια εὐμετάδοτα. Ὁ Διόδωρος (IV 14) μαρτυρεῖ: Δημήτηρ δὲ πρὸς τὸν καθαρμὸν τοῦ Κενταύ-*

¹ Πρβλ. τὸν Ἰαχον τοῦ πίνακος τῆς Νυνίου τὸν φέροντα δύο δᾶδας καὶ τὸν Ἰαχον τοῦ κρατῆρος Pourtalès, φέροντα μίαν δᾶδα. Τὸ ὑπὸ τοῦ Πραξιτέλους ποιηθὲν ἄγαλμα τοῦ Ἰαχου εἰς τὰς Ἀθήνας, τὸ

ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Πausανίου, τὸν παρίστα φέροντα μίαν δᾶδα.

² ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.δ. σ. 273 ἔξ. METZGER, σ. 326, ἀρ. 5. SCHEFFOLD, ἔ.δ. ἀρ. 94.

ρων φόνου τὰ μικρὰ μυστήρια συνεστήσατο, τὸν Ἡρακλέα τιμῶσα. Ἄλλὰ Καλλίας ὁ δαδούχος, ὁ γνώστης τῶν Ἐλευσινιακῶν παραδόσεων ὡς ἐκ τῆς καταγωγῆς του ἐκ τοῦ γένους τῶν Κηρύκων, εἰς τὸν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους λόγον του, ὡς εἶδομεν, εἶπεν ὅτι ὁ Τριπτόλεμος ἔδειξε τὰ ἄρρητα ἱερὰ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης εἰς τὸν Ἡρακλέα καὶ τοὺς Διοσκούρους. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ἥρωες αὐτοὶ ἐμυθήθησαν εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια, τὸ κορύφωμα τῶν ὁποίων ἦτο ἡ ἐπίδειξις τῶν ἱερῶν. Πρὸς τούτοις ὁ Ἀπολλόδωρος (II 5, 12, 2) ἀναφέρει τὴν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἡρακλῆς μέλλων οὖν ἐπὶ τοῦτον (τὸν Κέρβερον) ἀπιέναι ἤλθε πρὸς Εὐμόλπον εἰς Ἐλευσίνα, βουλόμενος μνηθῆναι. Εἰς τὴν Ἐλευσίνα βεβαίως προσήρχοντο οἱ «βουλόμενοι μνηθῆναι»

Εἰκ. 9. Κρατὴρ Pourtalès.

εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια. Τὴν πρόσοδον τῶν ἡρώων πρὸς μύησιν εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια ἀποδεικνύουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. 1) Ὁ Ἰακχος, ὁ γραφεὶς δύο φορές ὡς μυσταγωγὸς τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Διοσκούρων¹. Ὁ Ἰακχος, ὡς εἶδομεν, δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὰ μικρὰ Μυστήρια. 2) Οἱ δωρικοὶ κίονες πρὸ τῶν ὁποίων ἐκτυλίσσεται ἡ σκηνή. Οἱ κίονες αὐτοὶ ὑποδεικνύουν μέγαν ναὸν ἢ κτήριον. Τὸ μόνον κτήριον τὸ δυνάμενον νὰ σχετισθῆ μετὰ τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἄγρας ἦτο ὁ μικρὸς Ἰωνικὸς ναός, τὸν ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω. Εἰς τὴν Ἐλευσίνα, εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, ἰδρύθη ἡ δωρικὴ στοὰ τοῦ Φίλωνος πρὸ τοῦ Τελεστηρίου καὶ ἡ οἰκοδομὴ αὕτη, τὴν ὁποίαν οἱ Ἀθη-

¹ Ἡ γραφή τοῦ Ἰακχου δύο φορές ἴσως ὑποδεικνύει χρονικὰς περιόδους. Τοῦτο δὲ συμφωνεῖ πρὸς τὴν παράδοσιν. ὅτι ἡ μύησις τῶν ἡρώων ἐγένετο κατὰ δύο διαφόρους

ναίοι και οί Ἐλευσίνιοι εἶχον ἀποφασίσει πρὸ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος ἐκείνου¹, ἦτο γνωστὴ εἰς πάντας και βεβαίως μεθ' ὑπερηφανείας θὰ ἠδύνατο νὰ γραφῆ ὡς ὀρίζουσα τὸ ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνας. 3) Ὁ κενὸς πρὸ τῆς καθημένης Δήμητρος «θρόνος», ὁ ἐπαναλαμβάνων τὴν αὐτὴν διάταξιν τὴν συναντωμένην εἰς τὴν παράστασιν Α τοῦ πίνακος τῆς Νιωνίου. Ὡς εἶδομεν ἐκεῖ, εἶναι ὁ «θρόνος» τῆς Περσεφόνης και πρὸς αὐτὸν βαίνει ἡ κόρη τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος κρατοῦσα δᾶδα². Ἡ Δημήτηρ δὲν τὴν ἔχει ἀντιληφθῆ ἀκόμη και προσέχει εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Τριπτολέμου λεγόμενα. Κατὰ ταῦτα πιστεύω ὅτι εἰς τὸν κρατῆρα εἰκονίζεται ἡ προσέλευσις τῶν ἡρώων πρὸς μύησιν, ἔχομεν δηλαδὴ εἰς αὐτὸν παράλληλον παράστασιν τῆς ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης

Εἰκ. 10. Περίκη ἐκ Παντικαπαίου. Ermitage. Ὅψις Α.

τοῦ πίνακος τῆς Νιωνίου εἰκονιζομένης. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Τριπτολέμου, ὅστις θὰ ἐμύει τοὺς ἡρώας, τῆς Κόρης, ἡ ὁποία σπεύδει νὰ παρευρεθῆ εἰς τὴν μύησιν αὐτὴν, και εἰς τὴν θεϊαν φύσιν τῶν μυουμένων ἡρώων ἀντὶ τῶν ζωνῶν θνητῶν.

7. Ὁμοίως φύσεως πρόσοδον τοῦ Ἡρακλέους πρὸς μύησιν ἔχομεν και ἐπὶ τῆς ὄψεως Α τῆς ἐκ Παντικαπαίου πελίκης, ἀποκειμένης νῦν εἰς τὸ Ermitage (εἰκ. 10)³.

Ἡ ὑπόθεσις τῆς παραστάσεως εἶναι καταφανής. Εἰς τὸ μέσον κάθηται ἡ Δημήτηρ διαλεγόμενη, ὡς ἀποδεικνύει ἡ χειρονομία τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς. Παρ' αὐτὴν

1 Ὅρα τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἱερᾶς Ὀργᾶδος, IG II 1², 204 (= DITTENBERGER⁴, τ. 1 ἀρ. 204). Ἐπίσης, ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ - ΤΡΑΥΛΟΝ, ΑΔ 16, 1935-1936. σ. 1-42.

2 Εἶναι ἀδύνατον βεβαίως νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ ὅτι ἡ καθημένη εἶναι ἡ Κόρη και ἡ προσερχομένη ἡ Δημήτηρ, διότι ἡ μὲν καθημένη

κρατεῖ σκήπτρον ἡ δὲ ἱσταμένη δᾶδα.

3 ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 285, ὅπου βιβλιογραφία μέχρι τῶν χρόνων του. I. STEPHANI, Vasensammlung d. Kais. Ermitage ἀρ. 1792. NILSSON, Religion I, πίν. 46, 2. METZGER, ἔ.ἀ. σ. 326, ἀρ. 8. FR. πίν. 70a.

ἴσταται ἡ Κόρη στηρίζουσα ἐπὶ κιονίσκου τὴν κρατοῦσαν ἀνημμένην δᾶδα δεξιάν. Μεταξὺ τῶν δύο θεαινῶν ἐγράφη μικρὸς Πλοῦτος φέρων κέρας Ἀμαλθείας. Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς Δήμητρος κάθηται ἡ Ἀφροδίτη προφανῶς διότι πρὸ αὐτῆς ἐγράφη μικρὸς πτερωτὸς ἔρως παίζων. Ὡς πάρισον τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον ἐγράφη θεὰ καθημένη, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ μετὰ προσοχῆς τὰ ὑπὸ τῆς Δήμητρος λεγόμενα. Μεταξὺ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Ἀφροδίτης, εἰς ὑψηλότερόν πως ἐπίπεδον, ἐγράφη νεαρὸς Ἰάκχος φέρων ἀνημμένης δᾶδας· οὗτος προφανῶς ὀδηγεῖ τὸν Ἡρακλέα μύστιν, φέροντα ἐκτὸς τοῦ ροπαλοῦ του καὶ βάκχον. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνας καὶ ἄνωθεν τῆς Δήμητρος ἐγράφη παιδικὸς Τριπτόλεμος ἐπὶ τοῦ πτερωτοῦ του ἄρματος, ἐν ᾧ εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν Διόνυσος καθήμενος κρατῶν τὸν θύρσον του καὶ ἀτενίζων πρὸς τὸν Τριπτόλεμον.

Εἶναι προφανές ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ μελέτην ὄψιν Α τῆς πελίκης τοῦ Ermitage ἐγράφη ἡ πρόσοδος τοῦ Ἡρακλέους πρὸς μύστιν ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Ἰάκχου. Ὅτι πρόκειται νὰ μνηθῆ εἰς τὰ μεγάλα καὶ οὐχὶ εἰς τὰ ἐν Ἀγραις Μυστήρια ἀποδεικνύεται ὑπὸ τοῦ μυσταγωγοῦ Ἰάκχου, τοῦ ὁποίου τὴν ταυτότητα ἀποδεικνύει ἀπλή καὶ μόνη παραβολή του πρὸς τὸν Ἰάκχον τοῦ πίνακος τῆς Νιωνίου. Ἡ ἔλευσις τοῦ Τριπτολέμου ἐπίσης ὑποδεικνύει τὰ μεγάλα Μυστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν δαδούχον Καλλίαν, ἐμύησε τὸν Ἡρακλέα. Ἡ θέσις τοῦ Διονύσου, γραφέντος εἰς τὸ ἄκρον καὶ ἔξω τοῦ κύκλου τῶν θεῶν, ὡς πάρισον δὲ τοῦ Ἡρακλέους, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἀγγελιογράφος τὸν περιέλαβεν ὡς θεατὴν προηγουμένως μνηθέντα¹. Καὶ ἡ παράστασις αὕτη δὲν ἀποδεικνύει τὴν διείσδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Εἰς τὴν ἐτέραν ὄψιν τῆς πελίκης ἐγράφη ἕξ ἴσου σπουδαία εἰκῶν μὲ τὴν ὁποίαν θὰ ἀσχοληθῶμεν κατωτέρω.

Δύο λοιπὸν παραστάσεις ἔχομεν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Ἡρακλῆς μετὰ τῶν Διοσκούρων ἄγεται ὑπὸ τοῦ Ἰάκχου πρὸς μύστιν. Ὑπολείπεται ὁ Διόνυσος, ἀλλὰ καὶ τούτου τὴν μύστιν, νομίζω, ἔχομεν εἰς δύο σπουδαίας διὰ τὸ πρόβλημά μας παραστάσεις.

8. Ὑδρία ἐκ Καπούης ρυθμοῦ Kertsch τῆς συλλογῆς Tyszkiewicz, νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Lyon (εἰκ. 11)².

Ἐπ' αὐτῆς νομίζω ὅτι ἔχομεν τὴν μύστιν τοῦ Διονύσου. Τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως κατέχεται ὑπὸ τῆς Δήμητρος, τῆς Κόρης καὶ τοῦ Διονύσου καὶ ἡ συμμετρικὴ αὕτη ἀπεικόνισις τοῦ θεοῦ μετὰ τῶν μεγάλων θεαινῶν τῶν Μυστηρίων ἔφερε τὸν METZGER εἰς τὸ συμπέρασμα: «Aucun monument n'illustre mieux le triomphe de Dionysos, qui, devenue garant de l'éroptie, occupe dans la hiérarchie éléusinienne le même rang que Déméter maîtresse de la téléte» (ἔ.ἀ. σ. 330). Ἄς ἴδωμεν ὁμῶς καὶ ἡμεῖς, ἐὰν ὄντως πρόκειται περὶ τριάδος θεῶν.

¹ Κατὰ παρόμοιον τρόπον εἰς νεωτέρους χρόνους μύσται ὑποθέτουν τὸν Διόνυσον ὡς συνορτάζοντα μετ' αὐτῶν κατὰ συνέπειαν παρόντα εἰς τὴν τελετήν. Ὅρα κατωτέρω σ. 118.

² ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 449. ἔξ., ὅπου βιβλιογραφία μέχρι τοῦ 1901. K. SCHWOLD, Kertscher Vasen, πίν. 21a. Untersuchungen, ἀρ. 187. METZGER, ἔ.ἀ. σ. 326, ἀρ. 6 καὶ εἰκ. 10.

Ἡ Δημήτηρ ἐγράφη καθημένη ἐπὶ βωμοσχήμου ἔδρας, ἡ ὁποία λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακοσμῆσεώς της δὲν εἶναι ἡ ἀγέλαστος πέτρα. Κρατεῖ σκῆπτρον καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς τὸν καθημένον Διόνυσον. Καὶ ὁ θεός, μολονότι κάθηται πρὸς τὰ δεξιὰ, στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ πρὸς τὴν Δήμητρα. Κρατεῖ θύρσον, φέρει χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εἶναι δηλαδὴ ἐνδεδυμένος κατὰ τὸν Θρακικὸν τρόπον. Τὸ κάθισμα τοῦ Διονύσου ἴσως εἶναι ὁ ὀμφαλός, δύναται ὅμως νὰ συμβολίζῃ λοφῶδες ἔδαφος. Πρὸς τὸν Διόνυσον βαίνει ἡ Κόρη κρατοῦσα ἀνημμένας δᾶδας. Ἡ κίνησις αὕτη τῆς Περσεφόνης ἐνθυμίζει τὴν ἀπεικόνισίν της εἰς τὴν σκηνὴν Β τοῦ πίνακος τῆς Νιωνίου καὶ δὲν συμφωνεῖ πρὸς

Εἰκ. 11. Ὑδρία Καπούης.

τὴν παράστασιν τριάδος θεῶν. Διότι, ἐὰν συνέβαινε τοιοῦτόν τι, ἡ Κόρη θὰ ἐγράφετο ἴσταμένη καὶ ἀκίνητος, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὴν πελίκην τοῦ Παντικαπαίου, εἰς τὸ κάλυμμα τῆς ἐν Tübingen λεκανίδος καὶ εἰς τὰς ἀναγλύφους παραστάσεις, ὅπου ἴστανται πλησίον τῆς καθημένης μητρὸς της. Τὴν κίνησιν ταύτην ὁ FRÖHNER ἠρμήνευσεν ὡς ὑποδεικνύουσαν τὴν κάθοδον τῆς Κόρης ἀπὸ τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ παρεστάθη ἡ Δημήτηρ, ὁ δὲ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ὡς κάθοδον τῆς Κόρης πρὸς τὸν ἐν Λίμναις ναόν, ὅπου θὰ ἐγένετο ὁ ἱερὸς γάμος Διονύσου καὶ Κόρης. Τοιαύτη κάθοδος βεβαίως εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ὑποτεθεῖσαν θεϊαν Τριάδα. Πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ ἀγγειογράφος οὔτε κάθοδον τῆς Κόρης ἀπὸ τοῦ λόφου, οὔτε ἱερὸν γάμον ἔγραψεν ἐπὶ τῆς ὑδρίας. Μανθάνομεν ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφον παράστασιν τῆς σαρκοφάγου τῆς Torre Nova ὅτι κατὰ τὸν καθαρόν τῶν μυστῶν ἀνημμέναι δᾶδες ἐχρησιμοποιοῦντο ὅπως καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ Ἴλισοῦ (εἰκ. 12). Εἰς τὴν δευτέραν ἐκ δεξιῶν σκηνὴν τῆς σαρκοφάγου βλέπομεν τὸν Ἡρακλέα καθημένον ἐπὶ τοῦ Διὸς κωδίου μὲ τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην. Ὅπισθεν αὐτοῦ ἡ Κόρη, μὲ ἀνημμένας δᾶδας, προβαίνει εἰς τὸν καθαρόν του προφανῶς χρησιμοποιοῦσα τὰς φλόγας τῶν δᾶδων. Παρόμοιον διὰ δᾶδων καθαρόν ἐπιχειρεῖ ἡ Κόρη καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῆς ὑδρίας τῆς Καπούης πρὸς ὄφελος τοῦ Διονύσου

καὶ εἰς προκαταρκτικὴν πράξιν τῆς μνήσεώς του. Βεβαίως ὁ Ἡρακλῆς ἔχει τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην καὶ πατεῖ ἐπὶ τοῦ Διὸς κοδίου, ἀλλ' ὁ ἦρωας ἔπρεπε προτοῦ μνηθῆναι καθαρισθῆναι ἀπὸ τοῦ μίσους τοῦ αἵματος τοῦ κενταύρου. Ὁ Διόνυσος δὲν πρόκειται νὰ ἀπαλλαγῆ τοιοῦτου μίσους. Τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ Περσεφόνη ἐκτελεῖ τὸ τυπικὸν τοῦτο μέρος ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ τῶν μικρῶν Μυστηρίων, εἰς τὰ ὅποια προϊστατο. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἡ Περσεφόνη φαίνεται ὡς ὑδρανὸς εἰς τὸ γνωστὸν ἀνάγλυφον τῆς Ἐλευσίνας (εἰκ. 13)¹. Ἡ Δημήτηρ εἶναι παροῦσα εἰς τὴν τελετὴν ὡς τιμωμένη θεά, ὅπως καὶ εἰς τὴν παράστασιν Β τοῦ πίνακος τῆς Νιωνίου. Διὰ τοῦτο κάθεται ἐπὶ βωμοσχήμου ἔδρας καὶ οὐχὶ χαμαὶ ἐπὶ τῆς γῆς ἢ ἐπὶ τῆς Ἀγελάστου Πέτρας. Ἡ στάσις τῆς Περσεφόνης δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς παραστάσεως θείας τριάδος καὶ δι' ἓνα ἀκόμη λόγον: Καθὼς ἡ Κόρη κινεῖται

Εἰκ. 12. Σαρκοφάγος τῆς Torre Nova.

πρὸς τὸν Διόνυσον στρέφει τὰ νῶτα πρὸς τὴν μητέρα της. Ἀσφαλῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι εἰς σύμπλεγμα τριάδος ἡ Κόρη θὰ ἔστρεφε τὰ νῶτα πρὸς τὸ σπουδαιότερον μέλος τῆς ομάδος, πρὸς τὴν Δήμητρα, μολονότι ἡ θεὰ μήτηρ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Κόρης.

Ὁ Διόνυσος πρὸς τούτοις ἐγράφη φέρων χειριδωτὸν χιτῶνα. Ἐὰν παρίστατο ὡς ἰσότιμος θεὸς θὰ ἐγράφετο κατὰ τύπον περισσότερον θεῖον καὶ μνημειώδη: ἢ γυμνὸς ἐν μέρει ἢ φέρων Ἴωνικὸν χιτῶνα καὶ εὐρὺ ἱμάτιον, ὅπως κατὰ κανόνα εἰκονίζεται εἰς ἔργα τέχνης ἀπὸ τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Τὸ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἰσότιμος εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Δήμητρος θεὸς θὰ παρίστατο μὲ θρακικὴν στολὴν εἰς σύνταγμα λατρευτικὸν νομίζω ὅτι εἶναι ἀδύνατον. Ἀλλ' ὁ Διόνυσος ὡς μύστης φέρει εἰς τὸν Βοιωτικὸν σκύφον τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 6) θρακικὴν στολὴν, χειριδωτὸν πεποικιλμένον χιτῶνα. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ σκύφου ἡ Κόρη καὶ πάλιν μυσταγωγεῖ καὶ ἐτοιμάζει τὸν ἐκ μυρ-

¹ Ὅρα καὶ AM 69/70, 1954-55, σ. 45 ἐξ, παρένθ. πίν. 24.

ρίνης στέφανον διὰ τὸν μύστην, ἐν ᾧ ἡ Δημήτηρ παρακολουθεῖ τὰ γινόμενα. Ὅπως εἰς τὸν σκύφον οὕτω καὶ εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Καπούης ὁ Διόνυσος εἶναι μύστης καὶ οὐχὶ θεὸς τῶν Μυστηρίων. Κρατεῖ βεβαίως τὸν θύρσον του, διότι εἶναι τὸ σύμβολον

Εἰκ. 13. Περσεφόνη ὡς ὑδρανός.

διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἀναγνωρισθῇ. Δὲν φέρει βάκχον, διότι παρῆλθεν ὁ καιρὸς τοῦ βάκχου καὶ ἔχει ἀρχίσει ἡ κάθαρσις, ἡ προκαταρκτικὴ τῆς μύσεως. Ὅπως εἰς τὴν παράστασιν τῆς Περσεφόνης ὡς ὑδρανοῦ καὶ ἐδῶ ἔχομεν ἱεροπραξίαν φανεράν, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ παρασταθῇ χωρὶς νὰ ἀποκαλύψῃ μέρος τῆς μυστικῆς λατρείας.

Νομίζω ὅτι ὅλαι αἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Καπούης εἰκονίζεται ἱεροπραξία, κάθαρσις, προκαταρκτικὴ διὰ τὴν μύησιν τοῦ Διονύσου. Ἡ βεβαίως τοῦ METZGER ὅτι ἡ παράστασις ἀποδεικνύει τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίως ὡς παρέδρου τῆς Δήμητρος καὶ ὡς κατέχοντος εἰς τὴν ἱεραρχίαν τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν θεὰν θέσιν δὲν στηρίζεται εἰς τὰ πράγματα.

Πιστεύω ὅτι αἱ περὶ τοὺς θεοὺς γραφεῖσαι μορφαὶ σχετίζονται πρὸς τὴν κεντρικὴν πρᾶξιν καὶ ὅτι παρέχουν σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς σημασίας τῆς πράξεως ταύτης. Ἡ προσπάθεια τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ νὰ τὰς ταυτίσῃ πρὸς τοπογραφικὰ σημεῖα τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἀξιοσημείωτος ὄχι ὅμως πειστικὴ. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναγνωρίσωμεν Ὀλυμπίους θεοὺς εἰς τὰς μορφὰς αὐτὰς ἢ καὶ θνητοὺς σεβίζοντας. Προφανῶς καὶ ὁ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ καὶ αἱ κόραι στρέφουν τὴν προσοχὴν των πρὸς τὰ εἰς τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως γινόμενα, τὰ ὁποῖα παρακολουθοῦν μετ' ἐνδιαφέροντος. Τοῦτο καὶ πάλιν ὑποδεικνύει ὅτι αἱ τρεῖς κεντρικαὶ μορφαὶ δὲν ἀποτελοῦν λατρευτικὸν σύμπλεγμα θείας τριάδος ἀλλὰ τὸ ἐπίκεντρον ἱεροπραξίας. Εἶναι ἀρά γε δυνατόν νὰ διακρίνωμεν τὴν ταυτότητα τῶν παρισταμένων εἰς τὴν ἱεροπραξίαν ταύτην μορφῶν;

Ὅπισθεν τῆς καθημένης Δήμητρος ἴσταται σεμνοπρεπῶς σπουδαῖος ἀνὴρ κρατῶν σκῆπτρον καὶ φέρων περιβολὴν ὁμοίαν σχεδὸν ἐκείνης, τὴν ὁποῖαν φέρει ὁ Διόνυσος, ἤτοι χειριδωτόν, πεποικιλμένον χιτῶνα καὶ βαρὺ ἱμάτιον. Τὴν κεφαλὴν ἔχει ἀναδεδεμένην διὰ στροφίου. Νομίζω ὅτι ὁ FURTWÄNGLER καλῶς ἀνεγνώρισεν εἰς τὸν ἄνδρα τὸν μυθικὸν Εὐμόλπον¹. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Πausανίου² διασωθεῖσαν παράδοσιν, ὁ Εὐμόλπος κατήγετο ἐκ Θοράκης καὶ ἀνεδείχθη πρῶτος ἱεροφάντης ὅτε, βοηθούμενος ὑπὸ τῶν θυγατέρων τοῦ Κελεοῦ, ἐτέλεσε τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης μετὰ τὸ πέρας τοῦ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πολέμου τῶν Ἐλευσινίων. Ἡ ξένη περιβολή, τὸ σκῆπτρον, τὸ στρόφιον, ἡ ἱεροπρεπὴς στάσις τοῦ ἀνδρὸς ἀρμόζουσιν εἰς παράστασιν τοῦ Εὐμόλπου. Ἡ παρουσία τοῦ ἐκ Θοράκης πρῶτου ἱεροφάντου τῆς Ἐλευσίως εἰς τὴν μύησιν τοῦ ἐκ Θοράκης ὀρμηθέντος θεοῦ εἶναι δικαιολογημένη. Αἱ δύο νέαι ἴσως παριστοῦν τὰς θυγατέρας τοῦ Κελεοῦ, τὰς πρώτας ἱεροφάντιδας τῆς τελετῆς. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι διὰ τοῦ κυμβάλου ἢ μέν, καὶ διὰ τῆς φωνῆς ἢ δέ, παρέχουν τὴν μουσικὴν ὑπόκρουσιν, ἢ ὁποῖα ἴσως συνώδευε τὴν διὰ τῶν δάδων πρᾶξιν τοῦ καθαρμοῦ. Ἡ θεία φύσις τοῦ μνουμένου ἐπέβαλεν ἴσως τὴν τέλεσιν τῆς ἱεροπραξίας ὑπ' αὐτῆς τῆς Περσεφόνης. Ὁ Pausanias (ἔ.ἀ.) ἀναφέρει τρεῖς καὶ ὁ Ὀμηρικὸς Ὑμνος (στ. 108 ἐξ.) τέσσαρας θυγατέρας τοῦ Κελεοῦ. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἐκ τῆς Καπούης ἀγγείου γραφὴ δύο μόνων κορῶν ἐπεβλήθη ἴσως ὑπὸ τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον εἶχε νὰ διακοσμήσῃ ὁ ζωγράφος. Ἐπὶ τῆς ὑδρίας τῆς Κρήτης, τὴν ὁποῖαν θὰ μελετήσωμεν κατωτέρω, ἐγράφησαν τρεῖς κόραι καὶ ὁ Εὐμόλπος.

9. Ὑδρία ἐκ Κρήτης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (εἰκ. 14)³.

¹ Meisterwerke, σ. 565, 2.

² ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 38, 2. HILLER VON GAERTRINGEN, De Graecorum fabulis ad Thraces pertinentibus, σ. 11 ἐξ. J. TÖPFER, Attische Genealogie, σ. 24 ἐξ.

³ Ἀρ. Εὐρετηρίου 1443. CC 1851. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 457 καὶ πίν. 17, σχέδιον Gilliéron père. METZGER,

σ. 326, ἀρ. 7, εἰκ. 11. Αἱ εἰκόνες 14α καὶ 14β ὀφείλονται εἰς τὴν εὐγενὴ καλωσύνην τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Χρήστου Κυρούζου, καὶ τῆς ἐφόρου τοῦ Μουσείου Κ^ας Σέμνης Παπασπυρίδη-Καρούζου, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἐντεῦθεν ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας.

Ἡ ἐπὶ τῆς ὑδρίας ταύτης παράστασις, δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ, ἐπαναλαμβάνει τὰς γενικὰς γραμμὰς τῆς κεντρικῆς ομάδος τῶν θεῶν τῆς ὑδρίας τῆς Καπούης. Καὶ πάλιν ἔχομεν καθημένους τὴν Δήμητρα καὶ τὸν Διόνυσον

Εἰκ. 14α. Ὑδρία ἐκ Κρήτης.

Φωτογραφία Τομπάζη

καὶ μεταξὺ αὐτῶν τὴν Περσεφόνην κρατοῦσαν δᾶδας καὶ βαίνουσαν πρὸς τὸν Διόνυσον. Εἰς τὴν παράστασιν ὅμως αὐτὴν ἢ Δημήτηρ καὶ ὁ Διόνυσος ἔχουν τεθῆ σχεδὸν ἀντιμέτωποι ἀλλήλων καὶ ὁ Διόνυσος ἐγράφη γυμνὸς πλησίον ἡμισφαιρικοῦ ἀντικειμένου, ἴσως ὀμφαλοῦ. Ἄντι τριῶν, τέσσαρα πρόσωπα παρακολουθοῦν τὴν ἱεροπρα-

ξίαν. Εἰς τὰς τρεῖς κόρας ἴσως ἔχομεν τὰς τρεῖς θυγατέρας τοῦ Κελεοῦ τὰς ἀναφερο-
 μένας ὑπὸ τοῦ Πausανίου, τὴν Διογένειαν, τὴν Παμμερόπην καὶ τὴν Σαισάραν. Ὁ
 ἰστάμενος ἀνὴρ εἶναι βεβαίως ὁ Εὐμόλοπος. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι
 παρὰ τὰς διαφορὰς τὸ θέμα εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς ὑδρίας τῆς Καπούης. Καὶ εἰς
 τὴν ὑδρίαν τῆς Κρήτης λοιπὸν ἔχομεν προκαταρκτικὴν ἱεροπραξίαν τῆς μύσεως
 τοῦ Διονύσου εἰς τὰ Μυστήρια.

Εἰκ. 14β. Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκ Κρήτης ὑδρίας παράστασις.

Φωτογραφία Τομπάζη

Ἡ ἀνασκόπησις τῶν γνωστῶν γραπτῶν μνημείων, τῶν χρησιμοποιηθέντων διὰ
 τὴν ὑπόθεσιν τῆς διεισδύσεως τοῦ Διονύσου εἰς τὰ Μυστήρια, καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν
 ἀπέδειξε, νομίζω, ὅτι ὁ θεὸς ἐγράφη εἰς τὰ ἔργα αὐτὰ τέχνης ὡς μύστης ἢ ὡς μου-
 μένος καὶ οὐχὶ ὡς θεὸς ἰσότημος τῶν θεαινῶν τῆς Ἐλευσίνας ἢ καὶ ὡς πάροδος αὐ-
 τῶν. Εἰς τὰ γλυπτὰ ἔργα τέχνης τοῦ 4^{ου} αἰῶνος ὁ METZGER εὗρίσκει δύο, εἰς τὰ
 ὁποῖα ἀποδίδει σημασίαν ἀποδεικτικὴν τῆς ὑποθέσεώς του.

10. Ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Νεαπόλεως (εἰκ. 15)¹, λεγόμενον Mondra-
 gone ἐκ τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὗρέθη.

¹ P. MINGAZZINI, *Notizie scavi* 1927, σ. 309 ἐξ. πίν. XXIV, ὄρα καὶ E. BUSCHOR, *AM* 53, 1928, σ. 48 ἐξ. CH. RICARD, *BCH* 55, 1931, σ. 35 ἐξ. πίν. 2. METZGER, *ἔ.ά.* σ. 326, ἀρ. 10. Τὴν σκηνὴν τοῦ Τριπτολέμου θὰ ἤθελα νὰ ἐρμηνεύσω ὡς σύμπτυξιν δύο ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα

διαδέχονται ἄλληλα. Τὴν διδασκαλίαν τοῦ Τριπτολέμου ὑπὸ τῆς καθημένης Δήμητρος καὶ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Τριπτολέμου παρουσίᾳ τῶν ἰσταμένων θεῶν, τῆς Κόρης καὶ τῆς Δήμητρος. Αἱ κεφαλαὶ τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου ἔχουν ἀφανισθῆ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνα-

Ἡ παράστασις τοῦ ἀναγλύφου ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη, ἡ ἐρμηνεῖα τῶν ὁποίων εἶναι δύσκολος. Τέσσαρες μορφαὶ παρίστανται εἰς τὸ πρῶτον μέρος: Ὁ Τριπτόλεμος παρεστάθη καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἄρματός του, ἡ Κόρη ἴσταται παρ' αὐτὸν φέρουσα διπλὴν δᾶδα ἀνημμένην. Παρ' αὐτὴν ἴσταται ἑτέρα θεὰ καὶ μετ' αὐτὴν ἡ Δημήτηρ καθήμενη, ἐστραμμένη δὲ πρὸς τὸν Τριπτόλεμον. Τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ἀναγλύφου περιλαμβάνει τρεῖς ἀνδρικός μορφάς. Θεὸς κάθηται εἰς θρόνον μεταξὺ τῶν ἱσταμένων νέων. Ἡ ταυτότης τοῦ πρὸ τοῦ καθήμενου θεοῦ νέου εἶναι ἄγνωστος, ἴσως εἶναι Ἐρμῆς ἢ Ἀπόλλων· ὁ ὀπισθεν τοῦ θρόνου ἱστάμενος καὶ στηρίζων τὴν

Εἰκ. 15. Ἀνάγλυφον Mondragone.

χειρὰ του εἰς τὸ ἄκρον τοῦ θρόνου φέρει ὑψηλὰ ὑποδήματα καὶ νεβρίδα. Τοῦτον ἀναγνωρίζουν ὡς Διόνυσον. Καὶ ἐὰν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ὄντως ὁ Διόνυσος εἰκονίζεται εἰς τὸ ἀνάγλυφον καὶ πάλιν θὰ πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι σχετίζεται πρὸς τὰς θεὰς καὶ τὰ Μυστήρια, πρᾶγμα ἀδύνατον. Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἀναγλύφου δύναται νὰ παραβληθῆ πρὸς τὴν δευτερεύουσαν ὄψιν ἀγγείων, εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν τῶν ὁποίων ἐγράφη ἡ ἀποστολὴ τοῦ Τριπτολέμου. Ὅπως εἰς τὰ ἀγγεῖα, ἴσως καὶ ἐδῶ τὸ δεύτερον μέρος νὰ μὴ ἔχη στενὴν θεματικὴν συγγένειαν πρὸς τὸ πρῶτον. Ἀλλά, καὶ ἂν ἔχη συγγένειάν τινα, αὕτη δὲν εἶναι ἀποδεικτικὴ τῆς διεισδύσεως τοῦ Διονύσου εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας, διότι ἄλλως θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὴν λατρείαν αὐτὴν εἶχε διεισδύσει καὶ ὁ καθήμενος καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενος νέος,

τον νὰ γνωρίζωμεν πῶς εἶχον τὰ χαρακτηριστικά των. Ἀπὸ τὰ ἴχνη τὰ διακρινόμενα εἰς τὸ ἀνάγλυφον ὁ PICARD ὀρθῶς συνεπαίρανε ὅτι ἡ μία τῶν ἱσταμένων θεαινῶν ἔφερε καλάθον. Νομίζω ὅτι ὁ τύπος τῶν διετηρήθη ἀλώβητος εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λούβρου, τὸ

ἐκ τῆς Ἐλευσίνας προερχόμενον, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ θεαὶ δέχονται ἱερεῖον χοίρου. OYERBECK, Atlas, 14,2. Σύμπτυξιν δύο ἐπεισοδίων ἔχομεν καὶ εἰς τὸν κρατῆρα Pourtalès, ὅπου ἐγράφη ἡ μῆσις τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Διοσκούρων.

ὁ ὁποῖος παρεστάθη εἰς τὴν αὐτὴν κλίμακα μὲ τὸν «Διόνυσον», ὑποδεικνύουσιν τὴν θεῖαν του φύσιν. Πρὸς τούτοις, προτοῦ ὑποθέσωμεν οἰανδήποτε διείσδυσιν, θὰ πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Τριπτολέμου ἀπετέλει μέρος τῆς Μυστικῆς λατρείας τῆς Ἐλευσίνας, μέρος τῆς τελετῆς τῶν μυστηριωτῶν νυκτῶν. Τοῦτο εἶναι ἀπίθανον. Διότι, ἂν ὄντως ἀπετέλει μέρος, δὲν θὰ ἐγράφετο τόσον συχνὰ ἐπὶ ἔργων τέχνης, τὰ ὁποῖα ἦσαν προσιτὰ εἰς τὸ κοινόν. Ὅπωςδήποτε καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου παράστασιν, δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ χρησιμοποιήσωμεν ὡς ἀπόδειξιν ἢ καὶ ὡς ἔνδειξιν Διονυσιακῆς διεισδύσεως.

11. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λυσιμαχίδου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (εἰκ. 16)¹.

Εἰκ. 16. Ἀνάγλυφον τοῦ Λυσιμαχίδου.

Τὴν παράστασιν τοῦ ἀναγλύφου τούτου πρὸ πολλοῦ ἠρμήνευσεν ὀρθῶς ὁ ἀνακαλύψας αὐτὸ Φίλιος. Ὁ METZGER ἀναγνωρίζει τὸν Διόνυσον εἰς τὸν γενειοφόρον θεόν, ὁ ὁποῖος κατακλίνεται παρὰ τὴν καθημένην Περσεφόνην. Ὁ θεὸς ὁμοίως ἐκεῖνος κρατεῖ κέρας Ἀμαλθείας, χαρακτηριστικὸν ἔμβλημα τοῦ Πλούτωνος, καὶ ἡ ἄνω τῶν κεφαλῶν τῶν θεῶν ἐπιγραφὴ «θεὸς-θεά» ἀρμόζει εἰς τοὺς ἄρχοντας τοῦ Ἄδου, τοὺς ὁποῖους ἐνίοτε ἀκόμη καὶ εἰς τὴν 4^{ην} ἑκατονταετηρίδα οἱ προσκυνηταὶ τῶν ἀπέφυγον νὰ ὀνομάσουν. Ἡ χρῆσις τοῦ θεὸς καὶ θεά ἀντὶ τῶν ὀνομάτων δὲν εἶναι εὔρημα τοῦ 4^{ου} αἰῶνος καὶ ἀποτέλεσμα συγχύσεως Διονύσου καὶ Πλούτωνος, ἀλλὰ κοινὴ καὶ εἰς τὸν 5^{ον}. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ἀπαρχῶν, τὴν χρονολογούμενην πρὸ τοῦ 421 π.Χ., ὀρίζεται ὅπως προσφερθῆ: τῷ [Θε]οῖ καὶ τῇ Θεᾷ καὶ τῷ Εὐβόλῳ ἡιερεῖον ἡεκάστοι τέλειον, δὲν φαίνεται δὲ ὅτι ἡ περίληψις τῶν ἦτο καινοτομία.

Αὐτὸς ὁ METZGER παραβάλλει τὸ ζεύγος πρὸς τὴν παράστασιν τῶν αὐτῶν θεῶν καὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος τὴν γραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κόδρου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κύλι-

¹ Δ. ΦΙΛΙΟΣ, ΑΕ 1886, πίν. 3. METZGER, ἔ.δ. σ. 328, ἀρ. 11.

κος Ε 82 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 17). Ἐνωθεν ὁμοῦ τῶν μορφῶν τῆς κύλικος εἶναι γεγραμμένα τὰ ὀνόματα *Φερέφαιτα - Πλούτων* καὶ οὐχὶ Διόνυσος. Καὶ ὁ Πλούτων τοῦ Κόδρου κρατεῖ κέρας Ἀμαλθείας ἀλλὰ κατὰ τὸν METZGER, παρὰ τὴν ἐπιγραφὴν, εἶναι ὁ χθόνιος Διόνυσος, διότι φέρει στέφανον ἐκ κισσοῦ. Ὁ στέφανος ὁμοῦ ἐκεῖνος δὲν εἶναι ἐκ κισσοῦ ἀλλ' ἐκ μυρρίνης, ἱερᾶς τῆς Περσεφόνης καὶ τῆς Δήμητρος καὶ συμβολικῆς τῆς λατρείας των. Τὸ ὅτι ἐνίοτε ὁ Πλούτων ἔφερε στέφανον μυρρίνης, ὅτε εὐρίσκετο μὲ τὴν Περσεφόνην, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸν ἐρυθρόμορφον ἀμφορέα τοῦ Λούβρου G 209 (εἰκ. 18), εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεικονίσθη τὸ

Εἰκ. 17. Κύλιξ τοῦ Κόδρου

ζευγὸς¹. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ METZGER: «il (δηλ. ὁ Διόνυσος) est étroitement associé à Coré sur le relief de Lysimachidès, dont on n'a pas manqué de souligner la parenté avec le médaillon décorant la coupe E 82 du Musée britannique», ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐν μέρει βασιζόμενος συμπεραίνει (σ. 329) ὅτι ὁ Διόνυσος «figure aussi comme divinité des Grands Mystères, tantôt en parèdre de Coré, tantôt en parèdre de Déméter», δὲν εἶναι ὀρθός. Διότι καὶ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Λυσιμαχίδου καὶ εἰς τὴν κύλικα τοῦ Κόδρου εἰκονίζεται ὁ Πλούτων καὶ οὐχὶ ὁ Διόνυσος.

Συνοψίζοντας τὰ πορίσματα μας, συμπεραίνομεν ὅτι τὰ γραπτὰ καὶ τὰ ἀνάγλυφα μνημεῖα, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, οὐδεμίαν ἔνδειξιν παρέχουν διὰ τὴν

¹ CVA Louvre, fasc. 6. πίν. III. I. c, 39 ἀρ. 1.

διείσδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν λατρείαν. Ἀπόδειξιν τῆς διεισδύσεως ταύτης ὁ ΜΕΤΖΓΕΡ εὕρισκει εἰς τὰς ὀλίγας σχετικῶς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι πιθανῶς εἰκονίζουσι τὴν γέννησιν τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Πλούτου, ἥτοι εἰς τὴν παράστασιν τῆς ἐρυθρομόρφου ὑδρίας Ε 182 τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, εἰς τὴν τῆς ἐκ Παντικαπαίου πελίκης τοῦ Ermitage, εἰς ἀνάγλυφον τοῦ Λούβρου, διὰ τὸν Διόνυσον καὶ διὰ τὸν Πλοῦτον εἰς τὴν παράστασιν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑδρίας ἐκ Ρόδου.

12. Ἐρυθρόμορφος ὑδρία αὐστηροῦ ρυθμοῦ Ε 182 τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 19)¹.

Εἰς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως ἐγράφη μέχρι τῆς ὀσφύος γυνὴ ἀνερχομένη ἐκ τοῦ ἐδάφους (πιθανῶς ἡ Γῆ) καὶ προτείνουσα βρέφος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν. Παρὰ τὴν

Εἰκ. 18. Ἀμφορεὺς τοῦ Λούβρου.

θεᾶν ἐγράφη Νίκη, ὀπισθεν δὲ τῆς γυναικός (Γῆς) ὁ Ζεὺς, κρατῶν κεραυνόν, καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν νύμφη ἢ θεά τις. Ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ἀναγινώσκειται *Οἰνάνθη καλή*. Λόγῳ τοῦ ὀνόματος, Οἰνάνθη—τὸ πρῶτον ἄνθος τῆς ἀμπέλου—ὑπετέθη ὅτι ἡ σκηνὴ παριστᾷ τὴν γέννησιν τοῦ Διονύσου καὶ ὅτι ἡ γυνὴ εἶναι νύμφη τις. Ἄλλ' ἡ νύμφη αὐτὴ κρατεῖ τὸν Δία ἀπὸ τοῦ ὄμου κατὰ τρόπον πολὺ οἰκεῖον καὶ δὲν διστάζει νὰ πλησιάσῃ τὸν κεραυνόν. Ἐὰν ἡ Σεμέλη δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀντικρύσῃ τὸν κεραυνόν καὶ κατεκάη, πῶς νύμφη ἀπλῆ θὰ ἐπετύγγανε τὸ κατόρθωμα τοῦτο; Ἴσως εἰς τὴν γυναικείαν μορφήν πρέπει νὰ ἴδωμεν θεᾶν τινα, ὁπότε τὸ ὄνομα τῆς ἐπιγραφῆς δὲν τὴν ἀφορᾷ ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν ἐπὶ τῶν ἀγγείων τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ γραφομένων ἐρωτικῶν ἐπιγραφῶν. Πρὸς τούτοις εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Παλέρμου, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχομεν παρομοίαν παράστασιν, μεταξὺ τῶν θεῶν τῶν παρακολουθούτων τὴν

¹ ΜΕΤΖΓΕΡ, σ. 330, εἰκ. 12. Α. Β. COOK, Zeus, III, σ. 182, πίν. XXII. Ε. GERHARD, Auserlesene Vasenbilder, III, σ. 3 ἐξ. πίν. 151. CVA British Museum, fasc. 6, πίν. 85 III. Ic. 1a καὶ 1b, ὅπου ἐρμηνεύεται:

«birth of Dionysos (?) the «type» being that of the birth of Erichthonios. J. HARRISON, Prolegomena, σ. 406.

γέννησιν τοῦ βρέφους ἐγράφησαν ὁ Ἥφαιστος καὶ ὁ Ἀττικὸς ἦρως Κέκροψ. Διὰ τοῦτο σοφοὶ μελετηταὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀγγειογραφίας τῶν ἀρχαίων, ὡς ὁ Α. Β. COOK καὶ ὁ Sir JOHN BEAZLEY, ἐρμηνεύουν καὶ τὴν παράστασιν τῆς ἐρυθρομόρφου ὑδρίας Ε 182 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ὡς τὴν γέννησιν τοῦ Ἐριχθονίου¹.

13. Περίκη ἐκ Παντικαπαίου εἰς τὸ Ermitage (εἰκ. 20). Ὅψις Β².

Ἡ ἐπὶ τῆς πελίκης παράστασις αὕτη ἡρμηνεύθη διαφοροτρόπως ὑπὸ τῶν μελετητῶν. Ὁ STEPHANI, ὁ ὁποῖος καὶ πρῶτος ἐδημοσίευσε τὴν πελίκην, ὑπεστήριξεν ὅτι

Εἰκ. 19. Ὑδρία Βρετανικοῦ Μουσείου Ε 182.

ἡ παράστασις τῆς ὄψεως ταύτης συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν τῆς ὄψεως Α (εἰκ. 10), ὅτι καὶ αἱ δύο ἀνήκουν εἰς τὸν Ἐλευσινιακὸν κύκλον καὶ ὅτι εἰς τὴν ὄψιν Β ἔχομεν τὴν ἐκ τοῦ Ἄδου ἐπάνοδον κισσοστεφοῦς Περσεφόνης φερούσης τὸν Ἰακχὸν ἐν δέρματι ἐλάφου τελείως τετυλιγμένον. Εἰς τὴν παρὰ τὸν καθήμενον θεὸν ἰσταμένην θεὰν ἀναγνωρίζει τὴν Δήμητρα. Ὁ STRUBE, ἀπορρίπτων τὴν γνώμην τοῦ STEPHANI, ἀναγνωρίζει τὴν γέννησιν τοῦ Ἐριχθονίου, ὁ δὲ ROBERT τὴν γέννησιν τοῦ Διονύσου. Ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ τέλος πιστεύει ὅτι ἡ παράστασις εἰκονίζει τὴν κομιδὴν τῶν μυστικῶν

¹ Α. Β. COOK, Zeus, III, σ. 182, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία διὰ τὰς παραστάσεις τοῦ μύθου τοῦ Ἐριχθονίου, σ. 187 καὶ πίν. XXIV διὰ τὸν κρατήρα τοῦ Παλέρμου. Sir JOHN BEAZLEY, Attic Red-Figure

Vase Painters, σ. 383, ἀρ. 2.

² METZGER, ἔ.ἀ. σ. 331, εἰκ. 14. NILSSON, Religion, I, πίν. 46, 1. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 311 ἔξ. FR. πίν. 70b. Διὰ τὴν ὄψιν Α ὄρα ἀνωτέρω σ 98 ἔξ.

ιερῶν τῆς Δήμητρος ἀπὸ τῆς Ἐλευσίνας εἰς τὰς Ἀθήνας¹. Ὁ NILSSON παρατηρεῖ ὅτι οὔτε ἡ γέννησις τοῦ Ἐριχθονίου οὔτε ἡ γέννησις τοῦ Διονύσου ἀνήκει εἰς τὸν Ἐλευσινιακὸν κύκλον². Ὁ METZGER βεβαίως πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διονύσου. Καὶ ἐὰν πρὸς στιγμὴν συμφωνήσωμεν πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς τὸ θέμα, θὰ διαφωνήσωμεν πλήρως πρὸς τὴν ὑπόθεσίν του ὅτι ἡ παράστασις ἔχει χαρα-

Εἰκ. 20. Πελίκη ἐκ Παντικαπαίου. Ermitage. *Θῆς Β.

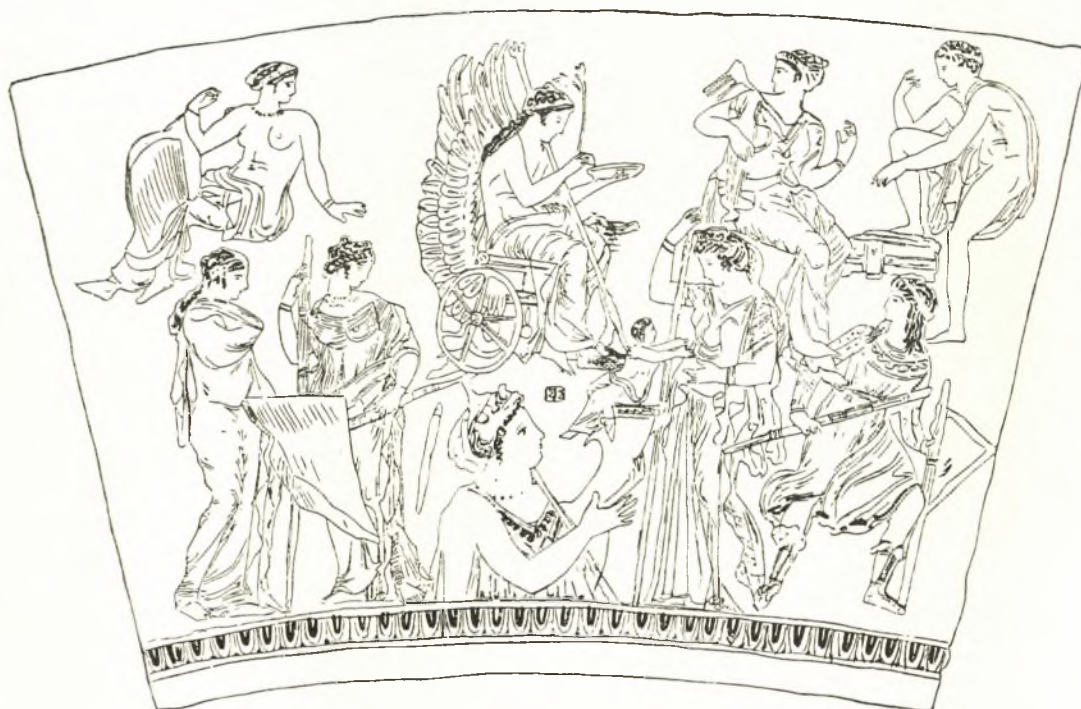
κτῆρα Ἐλευσινιακόν, διότι ἡ σκηνὴ τῆς ὄψεως Α τῆς πελίκης εἶναι Ἐλευσινιακὴ καὶ μὲ τὸ συμπέρασμά του (σ. 335) ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται δίδουν «la preuve d'une pé-

1 STEPHANI, *Compte-rendu* 1859, σ. 32-73, πίν. I καὶ *Die Vasensammlung d. Kais. Ermitage*, ἀρ. 1792, σ. 320 ἔξ. STRUBB, *Über d. Bilderkreis von Eleusis*, 1870, σ. 85 ἔξ. C. ROBERT, *Archaeologische Maerchen* (Philol. Unters. X), 1886, σ. 179-202, πίν. II. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 311. K. SCHEFFOLD, *Untersuchungen*, ἀρ. 368, πίν. 35, 2, δπου καὶ βιβλιογραφία. NILSSON, *Religion I*, σ. 295, πίν. 46, 1.

2 *Religion*, σ. 318. Ὁ NILSSON ὁμῶς δέχεται ὅτι ὁ καθήμενος θεὸς δὲν εἶναι ὁ Ζεὺς ἀλλ' ὁ «Θεὸς» τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἡ παρ' αὐτὸν ἰσταμένη εἶναι ἡ «Θεά», χωρὶς καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὸν λόγον τοῦ ταύτισμοῦ τούτου. Ἴσως διότι ὁ καθήμενος θεὸς δὲν ἔχει κεραυνόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ «Θεὸς» ἔχει ὡς σύμβολόν του τὸ κέρασ τῆς Ἀμαλθείας, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λυσισμαχίδου. Ἐὰν ἡ παράλειψις τοῦ κεραυνοῦ ἀποκλείῃ τὸν Δία καὶ ἡ παράλειψις τοῦ κέρατος ἀποκλείῃ τὸν «Θεόν». Πρὸς τούτους ἡ «Θεά» καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Λυσισμαχίδου καὶ εἰς τὸ ἀφιέρωμα τοῦ Λακρα-

τείδου δὲν φέρει πόλον. Νομίζω ὅτι μόνον ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἥρα δύνανται νὰ ταύτισθῶν πρὸς τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα. Τὴν Δήμητρα ὁ NILSSON ἀναγνωρίζει εἰς τὴν ἰσταμένην γυναῖκα πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς δαδουχοῦσης. Ἀλλ' ἡ γυναικεία ἐκείνη μορφή οὐδὲν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς Δήμητρος ἔχει, οὔτε σκῆπτρον, οὔτε πόλον ἢ κάλαθον, οὔτε καλύπτει τὴν κεφαλὴν διὰ τοῦ ἱματίου, οὔτε ἡ κόμη τῆς πίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων. Ὁ ταύτισμός αὐτὸς εἶναι ἀδύνατος. Ὁ CARPENTER, *Hesperia* 2, 1933, σ. 74-75 παρατηρεῖ ὅτι αἱ δύο αὗται μορφαί, Ζεὺς καὶ Ἥρα, ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὴν κεντρικὴν παράστασιν τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος τοῦ Παρθενῶνος. Διὰ τὴν δαδουχοῦσαν Ἐκάτην ὄρα τὴν λήκυθον ἐκ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχομεν τὴν ἀνοδὸν τῆς Κόρης, τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, *ΑΔ* 15, 1933-1935, σ. 1 ἔξ. καὶ τὸν ἐν τῷ Metropolitan Museum κρατῆρα, ἐκ τῆς συλλογῆς Del Vasto, *Bulletin Metr. Mus.*, 26, 1931, σ. 247, εἰκ. 3.

pénétration des éléments dionysiaques dans la tradition éléusinienne, pénétration qui daterait de la seconde moitié du IVe siècle». Ἐνίοτε τὸ θέμα τῶν δύο ὄψεων ἀγγείων σχετίζεται, αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἐπειδὴ εἰς τὴν ὄψιν Α ἔχομεν τὴν πρόσοδον πρὸς μύησιν τοῦ Ἡρακλέους πρέπει τὸ θέμα τῆς ὄψεως Β, ὡς ἐπακόλουθον, νὰ ἔχη Ἐλευσινιακὸν χαρακτήρα. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ὄψις Β ἀνήκει εἰς τὸν Ἐλευσινιακὸν κύκλον ἢ ἔχει χροιάν ἔτι Ἐλευσινιακὴν, ἀφ' οὗ καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ METZGER ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς ἐλλείπει ἡ Δημήτηρ, ἡ κυρία θεὰ τῶν Ἐλευσινίων; Ἐὰν δέ, ὡς πιστεύω, ἡ δαδουχοῦσα δὲν εἶναι ἡ Κόρη, διότι Κόρη καθιμένη ἄνευ τῆς Δήμητρος εἰς ἐπὶ τῆς γῆς σκηνὴν εἶναι ἀδύνατος, ἀλλ' ἡ Ἐκάτη,

Εἰκ. 21. Ὑδρία ἐκ Ρόδου.

ἡ ὁποία φέρει δᾶδας καὶ παρευρίσκεται εἰς διαφόρους περὶ θεῶν μύθους, πῶς τότε θὰ ὑποθέσωμεν Ἐλευσινιακὸν χαρακτήρα εἰς σκηνὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπουσιάζουν καὶ αἱ δύο θεαὶ τῆς Ἐλευσίνος; Ἀκόμη, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὴν παράστασιν τῆς ὄψεως Α ὁ Διόνυσος εἶναι ἀπλοῦς θεατῆς καὶ ἐγρᾶφη ἔξω τοῦ κύκλου τῶν θεαινῶν. Εἰς αὐτὸν οὐδεμία προσοχὴ δίδεται ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν θεαινῶν ἀλλ' οὐδὲ ὑπὸ τοῦ παιδικοῦ Τριπτολέμου. Τοῦτο βεβαίως δὲν ὑποδεικνύει διείσδυσιν διονυσιακῶν στοιχείων εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνος οὐδὲ ἡ παράστασις τῆς ὄψεως Β, ἡ ὁποία οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰ Ἐλευσινιακά.

14. Ὑδρία ρυθμοῦ Kertsch ἐκ τῆς νήσου Ρόδου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 21).

Ἐπὶ τῆς ὑδρίας ταύτης πιθανώτατα ἔχομεν τὴν γέννησιν τοῦ Πλούτου, ὡς ἐβεβαίωσεν ὁ REINACH ἢ τὴν «ἀνοδὸν καὶ παράδοσιν τοῦ Πλούτου», ὡς θέλει

ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ¹. Ἐν τούτοις ὁμως σχετικὴ ἀσυμφωνία ἐπικρατεῖ διὰ τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων. Ἡ θεά, πρὸς τὴν ὁποῖαν τείνει τὰς χεῖρας τὸ ἐπὶ τοῦ κέρατος τῆς Ἀμαλθείας καθήμενον βρέφος (Πλοῦτος), κατ' ἄλλους μὲν εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ κατ' ἄλλους δὲ ἡ Δημήτηρ. Ἡ παρουσία τοῦ Ἰάκχου, τῆς Περσεφόνης καὶ τοῦ Τριπτολέμου πείθει ὅτι ἡ Δημήτηρ ἐγράφη εἰς τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως καὶ οὐχὶ ἡ Ἀθηνᾶ, μολονότι ὁ FARNELL βεβαίωσι ὅτι ἡ θεὰ αὕτη κρατεῖ δόρυ καὶ οὐχὶ σκῆπτρον². Ἡ πλειονότης τῶν μελετητῶν παραδέχεται ὅτι εἰς τὴν εἰκόνα ἔχομεν τὴν γέννησιν τοῦ Πλούτου.

Ὁ σύνδεσμος τοῦ Πλούτου πρὸς τὴν Δήμητρα βεβαίως εἶναι γνωστὸς καὶ τὸν σύνδεσμον αὐτὸν καὶ ὁ REINACH καὶ ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἐτόνισε. Κατὰ τὴν Ἡσιόδειον Θεογονίαν: *Δημήτηρ μὲν Πλοῦτον ἐγένετο, διὰ θεάων, | Ἰασίῳ ἡρώϊ μιγεῖσ' ἐρατῇ φιλότιτι | νεῖῳ ἐν τριπόλῳ, Κρήτης ἐν πίονι δήμῳ*³. Ὁ Πλοῦτος ὡς παῖς ἐγράφη πλησίον τῆς Δήμητρος εἰς τὴν πελίκην τοῦ Παντικαπαίου (εἰκ. 10) καὶ εἰς τὸ κάλυμμα τῆς ἐν Tübingen λεκανίδος (εἰκ. 7). Τὸ πρόβλημα ὁμως τὸ ὁποῖον τίθεται ἀπὸ τὰς παραστάσεις αὐτὰς εἶναι ἔάν ὁ Πλοῦτος πράγματι εἶχε μέρος εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν μυστικὴν λατρείαν. Ὁ METZGER τονίζει (σ. 335) ὅτι: «On a tendance à mettre en relation ces diverses représentations et le dogme éleusinien de la naissance d'un enfant divin. Nous savons qu'à la fin de l'hiérogamie, le hiérophante annonçait officiellement cette naissance par la formule *Ἱερὸν ἔτεκε Πότνια κοῦρον Βριμῶ Βριμόν*». Ἦτο ὁμως τὸ θεῖον βρέφος, τὸ ἀποκληθὲν Βριμός, ὁ Πλοῦτος καὶ ἡ ἱερογαμία καὶ ἡ γέννησις βρέφους ἀπετέλουν ἄρα γε μέρος τοῦ Ἐλευσινιακοῦ δόγματος;

Εἰς τὴν περὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων μελέτην μου νομίζω ὅτι ἀπέδειξα ὅτι ἡ ὑπόθεσις τῆς ὑπάρξεως ἱεροῦ γάμου εἰς τὴν Ἐλευσίνα δὲν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων⁴. Τὸ ἐπίθετον Βριμῶ, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ὁ Κλήμης ἀναφέρει εἰς τὴν Δήμητρα, δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὴν ἀλλ' εἰς τὴν Ρέαν, τῆς ὁποίας τὴν μῆσιν προὔκαλεσεν ἡ προσβολὴ τοῦ Διὸς ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν Ὀρφικὴν παράδοσιν καὶ ἥς (μῆσις) *χάριν Βριμῶ προσαγορευθῆναι λέγεται*⁵. Τὸ καταβάσιον τοῦ Ἀστερίου δὲν ἀνευρέθη ἂν καὶ ὁ βράχος ἀπεκαλύφθη εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἱεροῦ. Ἡ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου ἀπέδειξεν ὅτι τὸ καταβάσιον ἦτο ἀποκῆμα μόνον τῆς φαντασίας⁶. Ἀλλὰ καὶ ἔάν πρὸς στιγμὴν δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ἱερός γάμος καὶ ἡ γέννησις τοῦ Πλούτου ἀπετέλει μέρος τοῦ Ἐλευσινιακοῦ μυστικοῦ δόγματος τότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς ὑδρίας τῆς Ρόδου παράστασις εἶναι, ὡς ἔγραφεν ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, «αὐτόχημα ἀποκάλυψις τῶν ἱερῶν τῆς Ἐλευσίνας καὶ ἐρμηνεῖα τῆς φύσεως αὐτῶν». Βεβαίως ἡ γέννησις τοῦ Βρέφους θὰ ἀπετέλει τὸ κορύφωμα τῆς τελετῆς καὶ μίαν τῶν ἀγιωτάτων πράξεων τοῦ δόγματος, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ «ἀναρίθμητος δῆμος», ὡς λέγει ὁ Ἀστέριος, ἐξήρτα «τὴν σωτηρίαν του». Ἄρα γε

1 S. REINACH, La naissance de Ploutos sur un vase découvert à Rhodes. Rev. Arch. 1900, σ. 87-98. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 387 ἐξ. METZGER, ἔ.ἀ. σ. 330, εἰκ. 13. NILSSON, Religion I, πίν. 44, 1.

2 FARNELL, ἔ.ἀ. III, σ. 256.

3 ΗΣΙΟΔΟΣ, Θεογονία 969 ἐξ. Ὀδύσεια ε 125.

ΔΙΟΔΩΡΟΣ V 77, 1· ὅρα καὶ σχόλιον παρ' ΑΘΗΝΑΙΩΝ, XV 694 c.

4 ΜΥΛΩΝΑΣ, Μαρτυρίαι, σ. 44 ἐξ.

5 O. KERN, Orphicorum Fragmenta, ἀρ. 58 (41) σ. 139.

6 ΜΥΛΩΝΑΣ, Μαρτυρίαι, σ. 32 ἐξ.

θά ἦτο λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγιωτάτη σκηνή, ἡ κατὰ τὸν ΣΒΟΡΩΝΟΝ αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν μυστηρίων ἀποκαλύπτουσα, θὰ ἐγράφετο ἐπὶ ἀγγείου κοινῆς χρήσεως, ἐν ᾧ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπλῆ καὶ μόνη ὑπόνοια ὅτι ὁ Αἰσχύλος «ἔλεγε μυστικά τινα» ἤρκεσε διὰ νὰ τὸν ἀναγκάσῃ νὰ καταφύγῃ εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Διονύσου διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν θάνατον¹; Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ πολὺς REINACH σοφῶς ἔγραφε : «ce qui était mystérieux ne peut avoir été ni mis par écrit ni figuré»². Βεβαίως ἐὰν ἡ γέννησις τοῦ Πλούτου δὲν ἀπετέλει μέρος τοῦ Ἑλευσινιακοῦ δόγματος τότε ὁ ὑποτιθέμενος συγκρατισμὸς τῆς γεννήσεώς του πρὸς τὴν τοῦ Διονύσου δὲν ἔχει οὔτε ἐνδεικτικὴν ἀκόμη σημασίαν διὰ τὴν ὑποτεθεῖσαν διείσδυσιν τοῦ θεοῦ ἐκείνου εἰς τὸ Ἑλευσινιακὸν μυστικὸν δόγμα.

Ἡ παρουσία τοῦ Πλούτου παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Δήμητρος ἀκόμη καὶ ἡ παράστασις τῆς γεννήσεως αὐτοῦ εἰς Ἑλευσινιακὸν περιβάλλον ἐξηγεῖται ἀπλῶς ἀπὸ τὴν γενικὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ πλοῦτος εἶναι φυσικὴ συνέπεια τῆς καλλιιεργείας τῆς γῆς καὶ ὅτι αἱ θεαὶ εἶναι αἱ δότεραι τοῦ πλούτου, ὡς ἀναφέρει ὁ Ὑμνος εἰς Δήμητρα (στ. 486-489):

*μέγ' ὄλβιος, ὃν τιν' ἐκεῖναι
προφρονέως φίλωνται ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
αἶψα δέ οἱ πέμπουσιν ἐφέστιον ἐς μέγα δῶμα
Πλοῦτον, ὃς ἀνθρώποις ἄφενος θνητοῖσι δίδωσιν.*

Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι αἱ παραστάσεις αἱ περιλαμβάνουσαι τὴν μορφήν τοῦ Πλούτου ἀνάγονται εἰς τὴν 4^η π.Χ. ἑκατονταετηρίδα, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ὁποίας ἐποικήθη ὑπὸ τοῦ Κηφισοδότου τὸ σύμπλεγμα τῆς Εἰρήνης καὶ τοῦ Πλούτου. Τὰ διασωθέντα ἀντίγραφα τοῦ συμπλέγματος³ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Κηφισοδότου, πιθανῶς δὲ καὶ ἄλλα παρόμοια, ἐπέδρασαν εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ κοινοῦ καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν ἢ τὴν ἐπίδρασιν τῶν λόγων, οἱ ὅποιοι ὑπόκεινται τῆς δημιουργίας τοῦ συμπλέγματος, βεβαίως ἠσθάνθησαν καὶ οἱ ἀγγειογράφοι, οἱ ὅποιοι ἦσαν πάντοτε ἐτοιμοὶ νὰ ἐκμεταλλευσθῶν νέας ιδέας καὶ νέα θέματα. Ἡ τέχνη τῶν τοῦς ἐπέτρεπε νὰ ὑπερβάλλουν τοῦς γλύπτας καὶ νὰ παραστήσουν τὴν γέννησιν αὐτὴν τοῦ Πλούτου, ὡς τὴν ἔγραψαν ἐπὶ τῆς ὑδρίας τῆς Ρόδου. Βεβαίως ὁ ρόλος τῆς Δήμητρος εἰς τὰς παραστάσεις αὐτὰς ἦτο ἤδη προδιαγεγραμμένος ὑπὸ τῆς παραδόσεως.

Πρὸς τούτοις νομίζω ὅτι ὁ Ἰσοκράτης δίδει τὴν πραγματικὴν ἐξήγησιν τῆς γραφῆς τῆς γεννήσεως τοῦ Πλούτου εἰς ἀγγεῖα : *Δήμητρος γὰρ ἀφικομένης εἰς τὴν χώραν... καὶ δούσης δωρεὰς διττάς, αἵπερ μέγιστα τυγχάνουσιν οὔσαι, τοὺς τε καρποὺς... καὶ τὴν τελετὴν... οὕτως ἡ πόλις ἡμῶν οὐ μόνον θεοφιλῶς ἀλλὰ καὶ φιλανθρώπως ἔσχεν, ὥστε κυρία γενομένη τοσοῦτων ἀγαθῶν οὐκ ἐφθόνησε τοῖς ἄλλοις, ἀλλ' ὣν ἔλαβεν ἅπασι μετέδωκεν*⁴. Ὁ Πλοῦτος, ὡς καὶ ὁ Τριπτόλεμος, ἀνίκει εἰς τὴν

1 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Ἠθ. Νικ. III 2, 111/1a 10 καὶ ΣΧΟΛ. τοῦ Εὐδοκίου σ. 40.

2 S. REINACH, Cultes, mythes et religion, V, σ. 76. P. ROUSSEL, L'initiation préalable et le symbole

éleusinien, BCH 54, 1930, σ. 65.

3 G. M. A. RICHTER, The Sculpture and Sculptors of the Greeks, σ. 255-256.

4 ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ Πανηγυρικός, 28.

δωρεάν τῶν καρπῶν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν τῆς τελετῆς. Διὰ τοῦτο, ὡς καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Τριπτολέμου, ἐγράφετο ἐπὶ τῶν ἀγγείων, διότι δὲν ἀπετέλει μέρος τῆς τελετῆς, μέρος τοῦ Ἐλευσινιακοῦ δόγματος.

Ἀκόμη μία παρατήρησις εἶναι δυνατή. Ἐὰν τῷ ὄντι σύγχυσις ἐπεκράτησε καὶ συγκρατισμὸς ἐγένετο εἰς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ κοινοῦ, ἡ εἰκονογραφικὴ μαρτυρία ἀποδεικνύει ὅτι αἱ ἀντιλήψεις τῶν περὶ τοῦ Ἐριχθονίου καὶ τοῦ Διονύσου συνεκεράσθησαν. Ἡ ἐπὶ τῆς ὑδρίας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Ε182 παράστασις, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω, ἐρμηνεύεται ὑπὸ πολλῶν ὡς ἡ γέννησις τοῦ Ἐριχθονίου καὶ οὐχὶ τοῦ Διονύσου. Τὸ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς κρατούμενον ὕφασμα τῆς ὑδρίας ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ δέγμα τῆς ἐλάφου τῆς πελίκης τοῦ Ermitage. Εἰς τὴν παράστασιν τῆς πελίκης δὲν ἔχομεν Θηβαίους ἥρωας ἢ ἐπιχωρίους θεοὺς καὶ ἡ ἐκ τῆς γῆς γέννησις τοῦ Διονύσου εἶναι ξένη πρὸς τὴν Θηβαϊκὴν καὶ γενικῶς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὸν Ἐριχθόνιον. Διὰ τοῦτο ὁ ROBERT ὑπέθεσεν ὅτι ἡ ἐκ τοῦ ἐδάφους ἐρχομένη γυνὴ τῆς πελίκης δὲν εἶναι ἡ προσωποποίησις τῆς Γῆς ἀλλὰ τῆς πλησίον τῶν Θηβῶν πηγῆς Δίρκης, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Εὐριπίδην ἔλουσε τὸ βρέφος ἅμα τῇ γεννήσει του:

ὅτε μηρῷ πυρὸς ἐξ ἀθανάτου Ζεὺς ὁ τεκῶν ἤρ|πασέ νιν¹.

Βεβαίως δὲν γνωρίζομεν ἂν ἡ ποιητικὴ αὐτὴ δημιουργία τοῦ Εὐριπίδου ἐπεβλήθη εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν καὶ ἀπετέλεσε μέρος τῶν μυθολογουμένων, πάντως ὅμως πρὸς ὅλα αὐτὰ ὁ Πλούτος εἶναι ξένος καὶ ἡ γέννησίς του, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται μὲ τόσην σαφήνειαν εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Ρόδου, δὲν δύναται νὰ ἔχη σχέσιν μὲ τὴν περιπέτειαν τοῦ Ἐριχθονίου-Διονύσου.

15. Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ METZGER², φαίνεται ὅτι καὶ πάλιν ἔχομεν τὴν γέννησιν τοῦ Ἐριχθονίου. Οὐδεμία τῶν μορφῶν τῆς παραστάσεώς του δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὡς ἔχουσα σχέσιν μὲ τὴν Ἐλευσίνα καὶ ἡ παράλειψις τοῦ κέρατος τῆς Ἀμαλθείας ἀποδεικνύει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ Πλούτου. Ἀσφαλῶς ὅμως εὐρίσκομεν ἀπεικονιζόμενον τὸ βρέφος-Πλούτον εἰς ἀνάγλυφον ἀνακαλυφθὲν τὸ 1947 εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ συναδέλφου HOMER A. THOMPSON (εἰκ. 22)³. Ἐπὶ στήλης Πεντελικοῦ μαρμάρου, καὶ εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς 4^{ης} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, παρεστάθησαν αἱ θεαὶ τῆς Ἐλευσίνος. Ἡ Δημήτηρ κάθηται ἐπὶ θρόνου καὶ εἰς μὲν τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ σκῆπτρον εἰς δὲ τὴν δεξιὰν φιάλην. Παρ' αὐτὴν ἴσταται ἡ Κόρη, κρατοῦσα μεγάλην δᾶδα διαγωνίως πρὸς τὸ σῶμά της, καὶ μετ' αὐτὴν νεανικὴ ἀνδρική μορφή προφανῶς θείας φύσεως, διότι παρεστάθη εἰς τὸ αὐτὸ καὶ αἱ θεαὶ μέγεθος.

Ὁ θεὸς ἢ δαίμων αὐτὸς εἰς μὲν τὴν κεκαμμένην ἀριστερὰν χεῖρα βαστάζει βρέφος καὶ κρατεῖ κέρας Ἀμαλθείας εἰς δὲ τὴν ὑψωμένην δεξιὰν βραχὺν στρογγύλον ἀντικείμενον, ἴσως βραχεῖαν δᾶδα. Ὅμᾶς προσκνητῶν: ἀνὴρ, γυνὴ καὶ παιδίον—προφανῶς ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀφιερωτοῦ—καταλαμβάνει τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς παραστάσεως. Βεβαίως τὸ βρέφος εἶναι ὁ Πλούτος, χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ

¹ ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ Βάκχαι, στ. 523 ἐξ.

ἡμῖς τοῦ ἀναγλύφου διεσώθη.

² METZGER, ἔ.ἀ. σ. 332 καὶ CH. PICARD, BCH 55, 1931, σ. 34 ἐξ. καὶ πίν. 3. Δυστυχῶς μόνον τὸ κάτω

³ H. A. THOMPSON, Hesperia 17, 1948, σ. 177, πίν. 54, 2.

κέρας τῆς Ἀμαλθείας, ὁ βαστάζων δ' αὐτὸν δαίμων πιθανώτατα εἶναι ὁ Ἰακχος, ὡς συνεπέρανεν ὁ THOMPSON. Κατὰ τὸν Πausανίαν (I 2, 4) οὐχὶ μακρὰν τῆς Ἀγορᾶς, ἐσελθόντων... ἐς τὴν πόλιν, ὑπῆρχε ναὸς τῆς Δήμητρος καὶ εἰς αὐτὸν ἀπέκειντο ἀγάλματα τῆς θεᾶς, τῆς Κόρης καὶ τοῦ Ἰάκχου φέροντος μίαν καὶ μόνην δᾶδα, ἔργα τοῦ Πραξιτέλους. Ὁ βραχὺς χιτῶν καὶ τὸ ἐπένδυμα, τὸ ὁποῖον φέρει, ὑπενθυμίζουν τὸν δαδουχοῦντα Ἰακχὸν τῶν ἀγγειογραφιῶν καὶ τοῦ πίνακος τῆς Νειννίου. Ὁ THOMPSON προσφύεστατα ὑπέμνησε τὸ σχόλιον εἰς τοὺς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους (στ. 479),

Εἰκ. 22. Ἀνάγλυφον Ἀγορᾶς.

Φωτογραφία Ἀνασκαφῶν Ἀγορᾶς

τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, διδάσκει ὅτι: ἐν τοῖς *Ληναϊκοῖς ἀγῶσι τοῦ Διονύσου* ὁ δαδουχὸς κατέχων λαμπάδα καλεῖ τὸν θεὸν καὶ οἱ ὑπακούοντες βοῶσι *Ἑμελίη Ἰακχε Πλουτοδότα*. Τὸ ἐπίθετον Πλουτοδότης δικαιολογεῖ τὴν παρουσίαν καὶ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κρατοῦντος τὸ βρέφος. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι σπουδαιότατον διὰ τὸ πρόβλημά μας, διότι ἀποδεικνύει ὅτι ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς 4^{ης} π.Χ. ἑκατονταετηρίδος ἢ ὑποθεθεῖσα σύγχυσις τῆς γεννήσεως τοῦ Πλούτου πρὸς τὴν γέννησιν τοῦ Διονύσου δὲν ὑφίστατο· διότι εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἀγορᾶς ὁ Ἰακχος, τὸν ὁποῖον ὄντως συνέχεον πρὸς τὸν Διόνυσον, εἶναι ἤδη ἡνδρωμένος, ἐν ᾧ ὁ Πλούτος παρεστάθη ὡς βρέφος ἀκόμη¹. Ἡ σύγχυσις τοῦ Διονύσου πρὸς τὸν Ἰακχὸν ἀποδεικνύεται

¹ Ὅρα καὶ τὴν ἐκ Ρόδου ὑδρίαν, εἰκ. 21, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφη ὁ Ἰακχος ὡς νεανίας, ἐν ᾧ ὁ Πλούτος εἶναι βρέφος.

ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν 'Σεμελήι' "Ιακχε, ἡ ὁποία πιθανώτατα εἶναι ἀρχαιότερα τῶν χρόνων τοῦ σχολιαστοῦ. Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἀγορᾶς, παράλληλον πρὸς τὰ ἀφιερῶματα τὰ φέροντα τὴν ἀποστολὴν τοῦ Τριπτολέμου, δὲν ἔχει βεβαίως σχέσιν πρὸς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας, παρέχει ὅμως μίαν εἰσέτι μαρτυρίαν διὰ τὴν σχέσιν τοῦ Πλούτου καὶ τοῦ Ἰάκχου-Διονύσου πρὸς τὰς θεὰς τῆς Ἐλευσίνας.

16. Ἐν τέλει πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν τεμάχιον ἀπὸ τὴν βᾶσιν χαλκοῦ θυμιατηρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: — *Ἰούνιος Ἀγαθόποδος Μαραθῶνιος Διονύσῳ παραπαίζοντι*. Ὁ ΣΚΙΑΣ, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐδημοσίευσεν τὴν ἐπιγραφὴν, δὲν ἀναφέρει πού καὶ πῶς εὑρέθη τὸ τεμάχιον αὐτὸ οὔτε ἐρμηνεύει τὴν ἐπιγραφὴν του. Τὴν ἐρμηνείαν εὑρίσκομεν εἰς ἀναδημοσίευσιν γενομένην ὑπὸ τοῦ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ εἰς τὸ Δελτίον, ὅπου παρέχεται καὶ φωτογραφία τοῦ τεμαχίου. Κατὰ τὸν ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, ὁ ὁποῖος θέτει τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ πιθανῶς εἰς τὴν 3^{ην} μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδα, ὁ ἀναθέτων ἐπίστευεν ὅτι ὁ Διόνυσος συνεῴραξε μετ' αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο τὸν ἀπεκάλεσε παραπαίζοντα, δηλαδὴ συνεορτάζοντα¹. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἐνθυμίζει τὴν ἐπὶ τῆς πελίκης τοῦ Παντικαπαίου παράστασιν (εἰκ. 10), ὅπου ὁ Διόνυσος δύναται νὰ ὑποτεθῆ ὡς «παραπαίζων» τῷ Ἡρακλεῖ. Καὶ ἡ μεταγενεστέρα αὕτη ἐπιγραφή δὲν ὑποδεικνύει τὴν διείσδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Τοῦναντίον ἀποδεικνύει ὅτι ὁ θεὸς ἐκεῖνος δὲν ἐλατρεύετο εἰς τὰ Μυστήρια ὡς ἰσότιμος καὶ ἀρξενδρος τῆς Δήμητρος, διότι, ἐὰν ὄντως ἐλατρεύετο, δὲν θὰ ἦτο «παραπαίζων» μετὰ κοινοῦ μύστου, τοῦ ἀναθέτου.

Νομίζω ὅτι ἡ ἐπισκόπησις τῶν μνημείων τέχνης, τὰ ὁποῖα συνήθως φέρονται ὡς ἀποδεικνύοντα τὴν διείσδυσιν τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Ἐλευσινιακὴν μυστικὴν λατρείαν, ἀπέδειξεν ὅτι ταῦτα δὲν ἀποδεικνύουν τοιοῦτόν τι. Τοῦναντίον ἀποκλείουν καὶ τὴν ὑπόθεσιν ἀκόμη ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο εἷς τῶν λατρευομένων θεῶν τῶν Μυστηρίων ἢ τὴν διείσδυσίν του εἰς τὴν λατρείαν ἐκείνην. Ἡ μόνη ὑπάρχουσα σχέσις μετὰ τοῦ Διονύσου καὶ τῶν θεαινῶν τῆς Ἐλευσίνας εἶναι ἡ σχέσις μύστου πρὸς τὰς θεὰς, ἢ αὕτη δηλαδὴ σχέσις, ἡ ὁποία ὑπῆρχε καὶ μετὰ αὐτῶν καὶ τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Διοσκούρων. Ὁ Διόνυσος δὲν ἀποδεικνύεται κατέχων θέσιν προνομιοῦχον μετὰ τῶν θεῶν τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐλευσίνας οὔτε καὶ εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῶν ἐποπτικῶν ἢ ἄλλου μέρους τῆς τελετῆς. Κατὰ ταῦτα ἡ μαρτυρία τῶν μνημείων συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν σταχυολογηθεῖσαν καὶ τὸ γενικὸν συμπέρασμα ἀπλῶς διατυποῦται: ὁ Διόνυσος δὲν ἦτο εἷς τῶν θεῶν τῶν Μυστηρίων, οὐδὲ εἶχε μέρος εἰς αὐτά.

Ὅφειλω νὰ τονίσω ὅτι, ὅταν λέγω ὅτι ὁ Διόνυσος δὲν ἦτο εἷς τῶν θεῶν τῶν Μυστηρίων καὶ ὅτι δὲν ἐλατρεύετο εἰς τὴν μυστικὴν τελετὴν, δὲν ἐννοῶ ὅτι δὲν ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἐλευσίνας ἐν γένει. Βεβαίως εἰς αὐτὴν ἐλατρεύετο ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Ὀλύμπιοι θεοί, οἱ μὴδένα ρόλον ἔχοντες εἰς τὰ Μυστήρια. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὴν Ἐλευσίνα ὑπῆρχε θέατρον καὶ κατ' ἀκολουθίαν θὰ ὑπῆρχε καὶ ναὸς τοῦ Διονύσου². Ἀκόμη αἱ ἐπιγραφαὶ διδάσκουν ὅτι εἰς τὴν

1 Α. ΣΚΙΑΣ, ΑΕ 1895, σ. 102-103. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, 2 IG II 2³, 1682, στ. 5-6. ΑΔ 8, 1923, σ. 171 ἐξ.

Ἐλευσίνα ὑπῆρχεν ὠργανωμένη σύνοδος τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν καὶ ἀναφέρουν
θυσίας τῶν τῆ Δήμητρι καὶ Κόρη¹. Κατ' ἄλλην ἐπιγραφήν, τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶ-
νος πιθανῶς, ὁ δήμαρχος (τῆς Ἐλευσίνας) τέθυκε τῷ Διονύσῳ ὑπὲρ ὑγείας καὶ σωτηρίας
τῶν δημοτῶν². Ὁ Διόνυσος, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι Ὀλύμπιοι θεοί, ἐλατρεύετο εἰς τὴν πόλιν
τῆς Ἐλευσίνας ὑπὸ τῶν πολιτῶν της, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὰ Ἐλευσίνια ὡς ἰσότιμος
ἢ ἀκόμη καὶ ὡς δευτερεύων θεὸς τῆς λατρείας τῶν Μυστηρίων. Νομίζω ὅτι αἱ μαρ-
τυρίαι τῶν πηγῶν μας εἶναι σαφεῖς καὶ ἀποκλείουν ὀριστικῶς τοιαύτην λατρείαν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1 IG II 1², 1338, στ. 6 (μετὰ τὸ 86 π.Χ.).

2 IG II 1², 1194 στ. 4-6 (4ης ἑκατονταετηρίδος π.Χ.).